

Vojno-politička organizacija četnika i kvislinga - antikomunistička suština kolaboracije

Vojna organizacija pokreta Draže Mihailovića - slabosti teritorijalne strukture

Organizacija Mihailovićevog pokreta otpora prethodila je obrazovanju vojnih snaga (maj - avgust 1941). Zadatak ovih snaga bio je da preuzmu vlast od momenta opšteg ustanka. Papirnato gledano, Mihailovićev plan bio je idealan, ali nije vodio računa o drugim okolnostima. Pre svega, da postoji i drugo antiokupatorsko jezgro ofanzivne orijentacije pod vodstvom komunista.

Mihailović je uspostavljao kontinuitet sa Jugoslovenskom vojskom, koji se izražavao i simbolično: pored pozivanja na vojna pravila, ogledao se i u zastavi pešadijskog puka koji je na Ravnu goru doneo narednik - vodnik Boža Perović, koji se još u Bosni pridružio Mihailoviću.¹

Mihailovićeva pozicija bila je legitimna, pogotovu od časa kada je Dušan Simović preko Radio-Londona, 15. novembra 1941. promovisao Mihailovića za komandanta „svih jugoslovenskih oružanih snaga u zemlji“. Mihailović je uspostavio „Komandu jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije“, izdajući 16. novembra 1941. Proglas Srbima, Hrvatima i Slovencima, stavljajući im do znanja da ga je kralj potvrdio - na predlog „slobodne jugoslovenske vlade u Londonu“ - za Komandanta celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Jugoslavije. Time su svi naoružani pokreti u celoj državi bili stavljeni pod njegovu komandu i podređeni starešinama koje će on naimenovati. Jugoslavija nije više imala samo svog kralja i vladu sa simboličnim kontigentom vojske u inostranstvu, već „i slobodnu državnu teritoriju sa slobodnim građanima“. ² Pomoću Mihailovića u zemlji, srpske snage obnavljale su moć i uticaj srpske politike, koja je bila u situaciji da stvori svoju oružanu silu i podigne ugled Jugoslavije borbenim pokretom otpora koji se suprotstavlja Osovini. Cilj je bio osloboditi Otadžbinu, „povratiti čast našim zastavama“ i poneti ih na krajnje granice Jugoslavije. Pri tome je trebalo sačuvati i društveni poredak. Borba protiv Nemaca mogla je biti uspešna samo ujedinjenim

Z. Vučković, Sećanja iz rata, Beograd, 1990, 84.

[^] AVII, Ča, K-12, Reg. br. 6/1; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 76-78.

snagama, organizovana i vođena sa jednog mesta. Pojedinačne akcije označavao je kao „lakomisleno prolevanje dragocene krvi naroda koji već krvavi iz bezbroj rana. Sloga, jedinstvo i disciplina su danas najviša narodna dužnost i preduslov svake pobede". „Pojedinačni borbeni pokreti" pozvani su da se priključe „narodnoj vojsci". Mihailović je od oficira, podoficira, vojnika i rodoljuba tražio da se odazovu „kriku Otadžbine" i svim sredstvima potpomognu borbu i spremaju za „dan Vaskrsenja"³⁾

Mihailović se pojavio kao vojnik na sceni, da „spase vojničku čast nacije", kao što patetično kaže Stevan Moljević, aprila 1942. godine. Bio je disciplinovan vojnik, ali je - po ovom političaru - postao i autoritet u zemlji, čovek u koga sav narod upire oči, čovek koji u zemlji nema zamene. Moljević je tražio od Mihailovića da se žrtvuje, prinese na oltar otadžbine. Narod mora da ide putem kojim je poveden, on ne može stati nasred puta niti sme natrag. „Vi ste ga povelili, vi ga morate i izvesti". Kako se kao glavno pitanje nametalo stvaranje srpske države i njenog uređenja, Mihailović se prema Moljeviću morao držati kao političar i državnik, iako o tome nije sanjao niti se za to pripremao. Savetovao je Mihailoviću da preseče „londonske lakrdije" i celom tom „šarolikom društvu", koje ni danas nije prešlo preko starih razmirica, otvoreno kaže da ova zemlja nije ona koju su oni ostavili, jer je narod otvorio oči. Od Mihailovića se iziskivalo da govori političarima u Londonu a ne oni njemu; da Mihailović donosi odluke kojima će se oni prilagođavati.⁴⁾

Vojna organizacija četnika od proleća 1942. počivala je na Uputstvu br. 5, koje je predviđalo četnu kao osnovnu jedinicu, bataljon od dve do tri čete, brigadu od dva do pet bataljona. Čete kao osnov ove organizacije razlikovale su se po mobilnosti, zadacima, sastavu. Prvu kategoriju četa činile su operativne jedinice s obaveznicima od 20 do 30 godina, drugu kategoriju čete od 31 do 40 godina, sa zadatkom da obavljaju sabotaže na putevima i železnici, da ruše mostove itd., a treću borci stari od 41 do 50 godina, sa zadatkom da čuvaju selo, snabdevaju jedinice operativnog karaktera, obezbeđuju red i mir. U srezu su postojali komandanti zaduženi za čete druge i treće kategorije.⁵⁾

Krajem 1942. ova organizaciona osnova vojske Mihailovića bila je dopunjena i izmenjena u smislu stvaranja četničkih trojki kao osnovnih jedinica (vođa trojke, zamenik i lice za vezu između trojke i vlasti). Četnu je sačinjavalo 15-30 trojki. Prema mišljenju istoričara četničkog pokreta, stvaranje trojki je bilo oživljavanje tradicionalne srpske gerilske jedinice.⁶⁾ Bataljon su sačinjavale tri čete, a brigadu tri bataljona. Tri do pet četničkih brigada činilo je korpus. Postojale su i elite brigade,

³⁾ „Tražena cena i žrtva su, teške i krvave, ali će uspeh biti istorijskog značaja za vekove. Slobodan život, veličina naroda i blagostanje za sve Južne Slovence ujedinjene pod okrilje zajedničke majke Velike Jugoslavije!". - Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1,77-78.

⁴⁾ Isto, 196-199.

⁵⁾ A VII, K-1, Reg. br. 10/3.

⁶⁾ J. Tomasevich, n.d., 166.

koje su se zvale „leteće“, sastavljene od najboljih boraca. Približavanjem rata kraju napravljena je podela između operativnih i teritorijalnih trupa koje bi preuzimale vojnu vlast. Formirani su i jurišni korpusi koji su se sastojali iz letećih brigada. U vojnoj strukturi došlo je do promena u proleće 1944, ukрупnjavanjem jedinica, stvaranjem grupe jurišnih korpusa.

Korpusi su bili sastavljeni od brigada. Tako se Resavski korpus sastojao od dve brigade: Despotovačke i Svilajničke; Ivankovački korpus od Paraćinske i Ravaničke brigade; Varvarinski korpus od trp brigade: Temničke, prve i druge Beličke. Pomenuti korpusi nalazili su se u centru Srbije - geografski i po etničkom sastavu; blizu komunikacija, ali i u brdima i planinama koje su otežavale sprovođenje blokada, predstavljajući idealne prostore za skrivanje pristalica pokreta: Bogati krajevi, sa nepopajenim selima, pružali su mogućnosti za ishranu velikih vojnih snaga.⁷⁾

Mihailović je preuveličavao brojnu snagu svoje vojske. Prvog decembra 1941. uputio je proglas srpskom narodu u kome stoji da vojnička organizacija četnika broji preko „300.000 duša“.⁸⁾ U jednom telegramu vladi u Londonu od 20. marta 1943. Mihailović je navodio da je u svakom srezu imao 1.000 ljudi, to jest u 180 srezova od 338 u Jugoslaviji, ukupno 180.000 ljudi. Pa i broj pojedinih jedinica nije svuda bio jednak. U krajevima koji su bili središta četničkog pokreta i u onima koji to nisu bili, u planinskim i ravničarskim krajevima, zavisio je i od raspoloženja naroda, zasićenosti određenih krajeva okupatorskom vojnom silom, snagom uticaja narodnooslobodilačkog pokreta itd. U zapadnoj Srbiji korpusi su krajem 1943. imali 2.500-3.000 ljudi, a u istočnoj Srbiji Piletićev korpus sa pet brigada imao je oko 600 aktivnih četnika i štab od 60 ljudi.⁹⁾ Početkom 1943. u Crnoj Gori i italijanskoj zoni NDH bilo je oko 40-50.000 četnika. U nemačkoj zoni Bosne bilo je oko 10.000 četnika, koji su imali sporazum sa NDH - „živi i daj drugima da žive“. Broj četnika tzv. pobunjenika, koji su se borili protiv NDH, bio je daleko manji.¹⁰⁾

Vojna organizacija četnika bila je zasnovana na nekim lošim načelima od samog početka: teritorijalnoj strukturi, decentralizaciji koja je onemogućavala jedinstvenu primenu naređenja, izazivala labavost organizacije i nedisciplinu. Slaba politička strategija, sa defanzivnošću prema okupatoru, unapred je onesposobljavala četničku vojnu snagu da pripremljena dočeka završnu fazu rata. Mihailoviću nikada nije pošlo za rukom da lokalne komandante (samozvane vojvode i neprofesionalne starešine) zameni svojim oficirima, iako je na tom radio, ali uglavnom neuspešno, zbog otpora u krajevima daleko od svog štaba. Kao neka vrsta teritorijalne milicije, četničke vojne snage nisu

⁷⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2 (redaktor Branko Latas), Beograd, 1983, 877.

* Isto, tom I, sv. 2, 377.

Isto, J. Tomasevich, n.d., 168.

f Isto, 168.

imale snagu mobilnosti ni približno kao suparničke jedinice NOVJ. Osim toga, NOVJ je bila - iako se vodila kao opštenarodna vojska - u suštini partijska vojska ili vojska koju su organizovali komunisti, držali u njoj apsolutno sva vojna i politički ključna mesta, koja je radila u službi političkih ciljeva KPJ i bila vezana čvrstom političkom ideologijom KPJ, prilagođenom u uslovima drugog svetskog rata ideologiji narodnooslobodilačkog pokreta, kao pokreta otvorenog svima koji su hteli da se bore protiv okupatora i za slobodu Jugoslavije, nezavisno od nacionalnog, verskog, političko-stranačkog uverenja, ali faktički pod hegemonijom KPJ.

Teritorijalna organizacija je izgrađena da se izbegnu represalije, uštedi ishrana vojske i sačuvaju radne ruke za polje, a u krajnjoj liniji obave pripreme za završne operacije. Ovu idealnu, ali statičku postavku, odbacila je stvarnost zbivanja.

Priča o Mihailoviću i njegovim uspesima rano je počela da se stvara u inostranstvu i srpskim krajevima Jugoslavije. Tokom 1941-1942. ona je dosegla mitomanske razmere,¹¹⁾ kada je istovremeno počela i da se raspada pod pritiskom suprotnih informacija suparničkog pokreta i njegovog vođe Tita u procesu tzv. bitke za istinu, o onome što se stvarno dešavalo na borbenim poprištima Jugoslavije. Tome je značajno doprinela Kominternu, objavljivanjem u sovjetskoj štampi Rezolucije rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka, usvojene maja 1942. na Tjentištu.¹²⁾

Mihailović se nije mnogo kretao po Jugoslaviji; šta više, pre predstavlja nepokretnog vođu sa stanovišta gerile. Mihailović je radi stvaranja utiska o svom kretanju po Srbiji, ali i iz razloga bezbednosti, naređivao da se stvore njegovi „dubleri“ (dvojnici). Jula 1942. poručuje u tom smislu: „Potrebno je da se odmah stvore moji dvojnici sa naočarima obrijani, s lulom i nekoliko pratioca. Podesite sve da bi narod mogao da veruje da sam to ja. Taj mnogo da ne govori, tajanstvenost na prvom mestu. Jednoga spremite Vi u oblasti Maljena a drugog Tanasko (Milorad Vasić, poručnik, žički srez) na Čemernu

¹¹⁾ Mihailović je nazivan Robin Hudom, Šarlom De Golom Balkana; o Mihailovićevim četnicima i njihovom vodi snimljen je umetnički film u SAD, krajnje proizvoljan i uprošćen; u jednoj anketi u SAD Mihailoviću je data prednost nad savezničkim komandantima: maršalom Timošenkom i generalom Mak Arturom; u propagandi zapadnih saveznika o Mihailoviću ispredane su legende, njegova vojska je priklivala za tlo Jugoslavije okupatorske divizije, držala veliku oslobođenu teritoriju itd. - B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 1, 373-376.

¹²⁾ Rezoluciju je Tito dostavio Kominterni. Tito (Valter) je i pre toga slao Moskvi poruke da se „Mihailovićevi četnici naslanjaju na velikosrpske elemente, na kulake, žandarmerie, dio oficira i na bivše državne činovnike“, da sprovede „pravu velikosrpsku politiku“, raspiruju „nacionalni šovinizam“ itd. - ACKSKJ, Fond CK KPJ - KI, 1942/77. - Valter je 23. aprila 1942. obavestio Kominternu da je Draža Mihailović „najveći šarlatan u historiji“ i da je njegovo popularisanje iz Londona „smiješno i neozbiljno“. - Isto, 1942/80; da jugoslovenska vlada u Londonu širi „lažne vijesti“ o borbi u Jugoslaviji i ulozi Mihailovića. - Isto, 1942/100 - O konferenciji „poštenih patriota“ da bi osudili Dražu Mihailovića i „izdaju jugoslovenske vlade“. - Valter je o skupu patriota na Tjentištu izvestio Izvršni komitet Kominterne 17. maja 1942. - Isto, 1942/104.

ili u svom kraju". Ili, „U rejonu Sokobanje stvorite mog dvojnika; da bude obrijan... i da ima nekoliko pratioca. Podesite sve da bi narod mogao da poveruje da sam to ja".¹³

Mihailović je svoj štab 27. juna 1942. pretvorio u Vrhovnu komandu, u kojoj je rad bio podeljen na operativne, organizacijske i obaveštajne poslove koje je vodio major Zaharije Ostojić, unutrašnju i spoljnu službu veze major Mirko Lalatović, dok su Dragiša Vasić i Stevan Moljević bili odgovorni za propagandu. Za komandanta pozadine predviđen je potpukovnik Dragoslav Pavlović, ali u „datom momentu". Brigadom „Gorske garde" komandovao je rezervni poručnik Nikola Kalabić. Osmog septembra 1942. obrazovane su leteće brigade. Septembra 1943. četnička Vrhovna komanda je reorganizovana, obuhvatajući sledeća odeljenja: operativno, obaveštajno, ađutanturu, sanitet, komandu stana, bataljon za obezbeđenje, centar za vezu i komandu pozadine.¹⁴

Brigade su oformljene u korpuse, od kojih su svi nosili ime određenih krajeva, sem Prvog i Drugog ravnogorskog korpusa. Tri do pet brigada činile su korpus, na osnovu nove reorganizacije izvedene krajem 1942. i početkom 1943. Elitne jedinice su „leteći korpusi". Krajem rata obrazovane su grupe korpusa, među kojima su posebno mesto zauzimali jurišni korpusi.

Veliki broj obveznika postojao je samo na papiru, bez stvarne obuke, iako su pozivani radi takozvane „duhovne spreme".

Jugoslavija je bila vojno-teritorijalno podeljena na više komandi, koje su imale dosta samostalan status: Srbija sa „Južnom Srbijom" (Makedonijom), Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Boka kotorska, Sandžak („Stari Ras"), Dalmacija i Lika, Vojvodina i Slavonija, Slovenija. Od septembra 1943. četničke jedinice obrazuju se i u Beogradu: korpusi po rejonima i brigade po kvartovima.

Vrhovna komanda slala je na teren svoje delegate, inspektore za nadzor nad organizacijom, stanjem u jedinicama, radi koordinacije akcija, pregleda mobilizacije, materijalnih knjiga, obaveštajne i propagandne službe. Sem vojnih obveznika, proveravani su i spiskovi aktivnih i rezervnih oficira, aktivnih i rezervnih podoficira, kaplara. Svaki štab korpusa morao je da raspolaže sa spiskovima starešinskog osoblja.

U četničkim redovima kulminiralo je ogovaranje, izbijala bolesna ambicija starešina, koji su, da bi se domogli višeg mesta u vojnoj hijerarhiji, proganjali i klevetali svoje ljude. Bilo je ubistava i drugih međusobnih razračunavanja starešina.¹⁶ Ljudi su streljani bez utvrđivanja stvarne krivice, jednostavno iz lične mržnje i osvete, što je činilo

¹³) Zbornik NOR, tom XIV, knj."I, 499.

¹⁴) U sastav Vrhovne komande, po povratku Mihailovića iz Crne Gore 1943, ušli su oficiri koje je Vlada uputila iz Egipta: generalštabni potpukovnici Paja Novaković i Luka Baletić, majori Ljubiša Terzić i Todor Gogić, kapetan Aćim Slijepčević. - Z. Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, 1990, Beograd, 38.

¹⁵) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 180-1.

¹⁶) Isto, 714-15.

da niko nije mogao biti siguran za svoj život. Odluke su donosili komandanti brigada, Kraljeve garde i korpusa. Ustanovljivanjem prekih sudova teror je samo formalno legalizovan, jer se sudilo na osnovu krivičnog ratnog zakona. Preki sudovi ustanovljeni su kod bataljona, brigada, štabova korpusa i kod Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini. Ova najviša sudska instanca Jugoslovenske vojske u otadžbini sudila je za krivična dela protiv vojske, protiv „narodnog nacionalnog Ravnogorskog pokreta, kao i uopšte protiv dela učinjenih protiv Srpskog naroda“. Uredbu o prekim vojnim propisima doneo je, marta 1940. godine, Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije, a dopunjena je marta 1943. od četničke Vrhovne komande.¹⁷ Masovne su bile pojave neizvršavanja naređenja, u akcijama ili prilikom prijema ljudstva u četničke jedinice, prebegavanja iz jedne u drugu četničku brigadu.

Mihailović nije uspeo u toku celog rata da ostvari centralističku vojnu strukturu. Udaljeni komandanti, inače umrtvljenog i prikovanog Mihailovića uglavnom za Srbiju, slabo su u tako labavoj organizaciji sledili naređenja, povedeni svojim lokalnim osobenostima, autonomnim raspoloženjima i ličnim sklonostima. Oficirski kadar odlikovala je samoljubivost, ambicije, rivaliteti, surevnjivost, nedisciplina, borba za prvenstvo, gloženja, obesno ponašanje. Slabo politički obrazovani, oficiri su se iscrpljivali u praznoj verbalnoj oratorici za srpstvo, kralja i otadžbinu. Nisu uspeli da steknu borbenu samosvest, jer se praktično nisu ni borili protiv okupatora, pravdajući se strahom od represalija, nedostatkom oružja, besciljnošću vojnih operacija, oprežnošću da ne idu na ruku komunistima. Seoski komandanti i vojvode koje je rat izbacio na površinu ljubomorno su branili svoje položaje, odbijajući da se povinuju oficirima koje je Mihailović slao po Jugoslaviji. Olako deljenje vojvodskih titula uticalo je na njihovo obezvređivanje. Pojedine uticajne vojvode stvarale su svoje „svite“ i imale svoje „klike“. Za vreme rata deljeni su položaji u sutrašnjoj obnovljenoj državi. Cvetao je „periferijski šovinizam“, što se vidi iz sukoba crnogorskih četnika i njihovih komandanata sa hercegovačkim, ličkim, dalmatinskim, bosanskim. U krugu oko Mihailovića i među njegovim najvišim oficirima sukobljavali su se Zaharije Ostojić i Petar Bačović, Vojislav Lukačević i Pavle Đurišić, Ilija Mihić i Slavko Bjelajac.¹⁸

Četnička štampa i drugi komandanti glorifikovali su Mihailovića. Zvali su ga „kućićem“ i „kolenovićem“, čovekom koji je omogućavao svakome iz naroda da se uzdigne, jer nije zavisio od „porodično-dinastičke tradicije“. Oko Mihailovića su se nalazili uglavnom niži oficiri, jer je „krem“ bio u emigraciji, na Bliskom istoku, u zarobljeništvu. Mihailovićevom naglom uzdizanju naročito je pomoglo brzo promicanje u najviše vojne činove. Mihailović je proterao sa Ravne gore generala Ljuba Novakovića, koji je krajem 1941. predlagao da se u Bosni i Hercegovini obrazuje posebna bosanskohercegovačka vojska koja bi

¹⁷> Isto.

¹⁸) Isto, 264-5, 276 itd.

kao ravnopravna pregovarala sa snagama Mihailovića, ukoliko bi se one pojavile u tom kraju. Novaković je bio patriot, ali više nego mutnih i zbrkanih predstava o ciljevima borbe.

Mihailović je unapređivao u čin četničkih vojvoda i darivao svojim oficirima vojvodske titule („nadimke“): Ostojiću - Drinski, Račiću - Pocerski i Ivaniševiću - Dinarski. Milan Šantić je pisao Zahariju Ostojiću januara 1943. daje vojvoda Trifunović delio titule „zaslužnim“, koje su bile izvor nesreće. „Čovek i ne sluti kakvu mržnju i kakve surevnjivosti izazivaju vojvodski činovi. Možda zbog toga što svaki Srbin smatra da i sam treba da bude vojvoda, a kada već on to ne može da bude onda ne ostaje ništa drugo do izliva jedne žučne mržnje i pakosti prema drugome... O, kamo lepe sreće da hoćete jednim ukazom poništiti sve činove i sva odlikovanja, a u slobodnoj otadžbini postaviti svakoga na svoje mesto, prema radu i zaslugama”.¹⁹

Svađe četničkih starešina ostavljale su težak utisak u narodu, jer se nije čuvalo dostojanstvo. Mihailović je zahtevao da se, pošto je sprana mrlja sa oficirskog kadra za aprilski poraz, dostojanstvo svakako sačuva. Pretio je starešinama lišenjem čina. No, nedisciplina, „udružena sa razobručenošću” i nezdravom ambicijom, sve je više osvajala. Posle sastanka u Zimonjića kuli polovinom 1942. došlo je do forsiranja Petra Baćovića i Dobrosava Jevđevića na račun Ilije Trifunovića, posle čega se Trifunović odlučio na ostavku. Trifunović je upoređivao svoj položaj sa položajem crnogorskog vladike u vreme teokratskog sistema: starešine su radile što su htele, a vladici je ostajalo samo da ih prokune. Nije bio navikao da ga vode njegovi ljudi već on njih; nije više želeo da ostane u ulozi dekorativnog komandanta bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih odreda „Jugoslovenske vojske u otadžbini”.²⁰

Između starijih i mlađih oficira dolazilo je do nerazumevanja, jer su stariji pokazivali visoku meru agresije, uključujući nepristojno ponašanje. Bilo je nezadovoljstva i tužbi na postavljanje komandanata većinom „stranaca” (Crnogoraca) koji „nemaju ni poznavanja ni ljubavi za narod gde dolaze i (da) nemaju snage da zatalasaju ceo narod”, iza čega su drugi komandanti videli nameru domorodaca da se dočepaju vlasti. Osuđivani su oficiri koji nisu imali ni moralno pravo da budu „duhovni vođi narodni”. Jugoslovenski raspoloženi oficiri Hrvati opredeljivali su se sve više za partizane, osećajući da je „narodno raspoloženje ekskluzivno srpsko”. Baćović je sve Jevreje sa svog područja označavao kao komunistički opredeljene.²¹

Surevnjivost između oficira u Mihailovićevom štabu bila je veoma izrazita. Postojao je rivalitet između majora Zaharija Ostojića i potpukovnika Dragoslava Pavlovića. Postojale su i struje koje su bile za surov obračun sa partizanima i one umerenije. Prema Zvonku Vučkoviću,

¹⁹) B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, knj. 2, 22.

²⁰) Isto, 22-23.

²¹) Četnici nisu bili antisemistički orijentisani, ali su Jevrejima pripisivali komunističko opredeljenje.

Mihailović je bio usamljen, jer je njegova sredina delila komandante na terenu na „sigurne“ i „nesigurne“, na „roze“ (crvenkaste) i „mekane“ (one koji su odbijali da se drastično postupa sa porodicama partizana). Ova su obeležja pripisivana onima koji su odbijali da od četničkog pokreta izgrađuju „neku supernacionalističku partiju“.²²

Raspadanjem pokreta, njegovim neuspesima i ostavljanjem Mihailovića na cedilu od strane Britanaca, ovakve podele i narastanje sumnji u vlastitim redovima nisu mnogo začuđivale. Vojnici su se plašili da im političari ne preotmu dotadašnje prvenstvo. Uzaludno su očekivali da se težište posle poraza u inostranstvu prenese u zemlju. Mihailović je isuviše kasnio i nastavljao da robuje svojoj atantističkoj ideji, u stvari krutom strateškom dogmatizmu.

U vreme odsudnih bitaka među komandantima su se pojavljivale mnoge nezdrave pojave: pored ličnih ambicija, sujete i netrpeljivosti, osvajali su podmetanja i ogovaranja. Momčilo Đujić nije podnosio kapetana Ivaniševića, kojem je dodeljena vojvodska titula („Dinarski“), iako „je Dinaru video samo iz brzog voza“. Petar Bačović nije dozvoljavao Zahariju Ostojiću da mu drži lekcije. Ostojiću je uzalud stavljan do znanja da potčinjene vojvode i starešine nisu njegova „prćija“. Nastavljala se kritika pretpostavljenih. Naročito je Ostojić ozlojeđivao mnoge starešine svojim postupcima. General Đukanović kaže da bi major Radulović, načelnik Ostojićevog štaba, išao u borbu „kada bi metci bili ispunjeni kolonjskom vodom“. Ostojiću se prigovaralo zbog arogantnosti i superiornog ponašanja. Atmosfera je bila zatrovana, prigovori o izdaji učestali. Radmilo Grđić i Jevđević napadani su da teže decentralizaciji komandovanja. Dobrosav Jevđević izveštava Mihailovića da akcijama dominiraju lični prestiž, lokalni interes i kaprisi. Naročito je izražen antagonizam između pokrajinskih vođa Like i Bosne s jedne, te Dalmacije, s druge strane. Bekstva, osipanje, predaja partizanima, dezerterstvo, zabrinjavali su četničko vodstvo. Jevđević je ogovarao Trifunovića da „daje sebi pisati psalme“ koje ni „Napoleon ne bi tolerirao“. Za Ivaniševića veli da je čovek bez skrupula. Jevđević je bio nezadovoljan što ga Ostojić tretira kao „kurira“ a ne kao predstavnika naroda i delegata Draže Mihailovića, mada on takav način navodno nije dopuštao ni regentu.²³

Nikola Kalabić je bio ozloglašen i među četnicima, kao i „Kraljeva garda“ kojoj je stajao na čelu. Jedan Kalabićev oficir pisao je Mihailoviću novembra 1943. da se narod više plaši kada čuje da dolaze četnici u selo nego Nemci, Bugari, „Arnauti“ i druge „vere“... Prebijaju do smrti, pale, pijanče, nateruju selo na kuluk, seku šumu, na Rudniku - državnu, manastirsku, opštinsku. Kalabićev rad je najbolja propaganda za partizane. Četnici bekriju i bludniče; gotovo svaki vojnik „Gorske garde“ vodi „švalerku“. Kolju narod i to predstavljaju kao gubitak nanet partizanima. Narod psuje majku Vama (Draži Mihailoviću),

²² Z. Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, 10-11, 92.

²³ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 23.

Kralju i svima redom. Kažu, kada je ovakva garda, kakva li je tek druga vojska. Narod je ogorčen i vapi za pomoć. Pita se: čija je to vojska i za koga Kalabić to radi. „Istorija čovečanstva nije to zapamtila”.²⁴

Četnički pokret je nominalno bio jugoslovenski, mada je bio raspostranjen uglavnom u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i srpskim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Slovenački četnici pod komandom majora Karela Novaka, tzv. Plava garda, nalazili su se pod Mihailovićevom komandom, ali nisu predstavljali značajniju vojnu snagu u uslovima postojanja „Bele garde”, a i jakih oružanih snaga Osvobodilne fronte.

Mihailovići četnici ne mogu se nivelisano posmatrati u svim krajevima Jugoslavije, jer i uslovi u kojima su nastali nisu bili istovetni. Srbija je bila njihovo tradicionalno utočište. Pojedini korpusi i druge četničke jedinice (I Kosovski, II Kosovski, Dečanski korpus itd.) ne znače da su te jedinice i ratovala u kosovsko-metohijskom prostoru koji je ispunjavala sila albanske kolaboracije koja se izjednačavala (vulnetari) sa antisrpskim ponašanjem. Svaki pojam Jugoslavije i Srbije bio je za ove snage neprihvatljiv, pa bilo da je poticao od suprotstavljenih četnika ili partizana. Partizanske snage sa Kosmeta, kao i četničke, nalazile su se u južnoj Srbiji, Makedoniji, na ivicama Toplice i Kosanice, Kopaonika, prokletijskog masiva. Za razliku od partizanskih snaga, koje su težile privlačenju Albanaca na svoju stranu, putem borbe za samoopredeljenje koje se moglo postići borbom protiv okupatora, četničke snage na ivicama Kosova i Metohije bile su neprijateljski raspoložene prema Albancima, težeći revanšu za progon, ubijanje i pljačku Srba i Crnogoraca - naseljenika koji su prognati preko Čakora i Prokletija, Ibra. Okupljanjem srpskih masa u okviru narodnooslobodilačkog pokreta, Mihailović je već u proleće 1942. izgubio bitku za Kosovo.

Mihailović nije uspeo da prodre u Slavoniju jer su to 1942. sprečavale partizanske snage. Bitka za srpski živalj bila je dobijena u korist partizana. Četnička komanda Slavonije, sa Aleksandrom Nikšićem Devisom, bila je oformljena, ali kao malobrojna snaga koja se nalazila u severozapadnoj Srbiji i na području delovanja majevičkog i Ozrenskog četničkog korpusa. Zamišljano je da slavonski četnici obuhvate deo Hrvata jugoslovenske orijentacije koji su izbegli od ustaša, da se za osvetu iskoriste „Hrvati - četnici” i obračun spolja predstavi kao čisto „hrvatsku unutrašnju stvar”. Presecanjem Hrvatske na liniji Virovitica - Jasenovac Hrvati bi se iskoristili za organizovanje pozadine i obrazovanje civilnih vlasti.²⁵

Četničke muslimanske jedinice nisu oformljene u znatnijem broju. Ismet Popovac je 1942. godine radio na tome da obrazuje ove jedinice u Hercegovini, pre svega u stolačkom srezu. Neuspešno je nastojao da

²⁴ AVII, K-118, Reg. br. 4/1; B. Petranović, n.d., 2, 323.

²⁵ Zbornik NOR, tom XIV, 1, 158.

se odkloni nepoverenje Muslimana prema četnicima, posle pokolja nad njima u Foči i Goraždu. Smatrao je nesrećom za Muslimane što nemaju svog predstavnika u kraljevskoj vladi, preporučujući Mihailoviću da uzme kod sebe jednog istaknutijeg Muslimana koji „ima dobar glas i politički korjen u narodu”. Popovac se izjašnjavao za kažnjavanje svih Muslimana koji su se ogrešili o Srbe, pa čak i onih koji su u „momentu srpske tragedije bili pasivni, a mogli su nešto pomoći”.²⁶ Četnici su iz razloga političke taktike propagirali politiku snošljivih odnosa, ali je u „narodnoj duši”, prema Jevđeviću, postojala „neizmenjiva svest, da više nema zajedničkog života sa njima”, te treba mnogo napora da ne dođe do „erupcije tih raspoloženja”.

Pored rivaliteta, raspojasanosti pojedinih komandanata, slabih veza i otkazivanja poslušnosti u svojim atarima, Mihailović je morao da se nosi i sa autonomističkim shvatanjima nekih svojih najviših starešina. Jednom je opominjao pukovnika Baja Stanišića da ne razvija autonomizam. Mihailović je javljao da su Stanišić i Đurišić „slabi u narodu” jer se njihov rad sveo samo na borbu protiv komunizma, uz pomoć Italijana, a na drugoj strani izražavali su ambicije kao i druga „frakcija separatista” u Crnoj Gori. Karakterističan je slučaj i drugog četničkog starešine iz Crne Gore, Pavia Đurišića, koji je u Bosni 1945. prekorevao Mihailovića što ga je zaveo da odstupa preko Bosne. Kao da su se budile asocijacije na srpsko-crnogorske sporove iz 1915-1916. oko povlačenja crnogorske vojske preko Albanije i kapitulacije njene neokrnjene vojne sile, po prvi put u njenoj istoriji, samo da se „dva srpska barjaka ne bi pojavila na Solunu”, kako su to tumačili separatistički prvaci u međuratnom razdoblju.

Od starih četničkih vojvoda u drugom svetskom ratu bili su živi: Ilija Trifunović Birčanin, koji se našao na strani Mihailovića sve do smrti 1943, kao komandant zapadnih krajeva Jugoslavije; Dule Dimitrijević, britanski kandidat kao i Trifunović u slučaju da dođe do gerilskog rata; Vasilije Trbić, zemljoradnički prvak u Carigradu i Košta Milovanović Pećanac. Zvonimir Vučković opisuje Pećanca kao čoveka halapljiva na pare, koji se nalazio na dispozicionom fondu Milana Stojadinovića. Vučković ga slika kao „ogromnu nepismenu ljudinu, koja je fizički ličila na medveda, ali je po karakteru bio prepredeniji od lisice”. Pećanac je bio suparnik Mihailoviću, jer je pukovnika smatrao nižim i podređenim sebi. Pećanac se još maja 1942. pozivao na naređenje Ministra vojske i Mornarice, izdato pre rata, da je njemu poverena glavna organizacija naroda u otadžbini i da je Mihailović potvrdio istinitost tog naređenja.²⁷

Košta Pećanac je unapredio više svojih starešina u vojvode: Božu Javorca, Nikolu Kalabića, vazduhoplovnog narednika Mojsilovića, generala Ljubu Novakovića, kojega je postavio za „šumadijskog vojvodu”, ali ga je Mihailović proterao sa Ravne Gore. Citirani Vučković

²⁶ Isto, dok. 124, 126, 186 - 99 - 100.

²⁷ Z. Vučković, Sećanja iz rata, 99-100.

generala Novakovića smatra „neuravnoteženim“ čovekom. Pećančeve vojvode prelazile su kasnije Mihailoviću. Dragutin Keserović, major Jugoslovenske vojske, jula 1941. postao je komandant Rasinskog četničkog odreda Koste Paćanca, da bi januara 1942. prešao pod komandu Draže Mihailovića. Komandovao je Rasinskim četničkim korpusom, a od maja 1944. Rasinsko-topličkom grupom korpusa koja je dejstvovala na teritoriji župskog, kopaoničkog, kruševačkog, rasinskog i trsteničkog sreza.⁸⁾

Između četnika dve suparničke grupacije tekli su obračuni od prvog dana i nastavili se do kraja rata - 1944, kada je u Sokobanji ubijen i Pećanac, a pre njega vojvode Javorac i Mojsilović.

Pored legalizovanih snaga u Nedićevim formacijama koje su primale dvostruku komandu, Srpske državne straže i Mihailovića, zadržali su se i ilegalni četnički odredi i jedinice koje su bile napadane od Nemaca i progonjene, a oficiri hapšeni, streljani i ucenjivani, sa Mihailovićem na čelu.

Legalizacija je imala svoje naličje, kojega su četničke starešine i Mihailović bili svesni. U raspisu od 21. avgusta 1942. stajalo je da se saopšti svim legalizovanim odredima sledeće: „Mnogi legalizovani odredi zaboravili su da je sada rat i da je njihova legalizacija samo maska za podzemni rad. Novac i ugodan život raznežio je mnoge koji misle da tako sačekuju kraj rata pa da posle samo izvlače koristi. Neka se zna da se o svakom vodi računa. Naređujem da svi legalizovani odredi najenergičnije unište komuniste na svojim prostorijama. Dalje da naše šumske odrede pomažu na svakom koraku novcem, hranom, municijom, oružjem kao i u izvođenju organizacije i tajne propagande“. Vrhovna komanda je sve više postajala svesna da legalizacija, sem kompromitacije, postaje štetna („škodljiva“) za četničku organizaciju, jer se ljudi uspravaju. „Legalizacijom smo spasli ljude i oružja. To je plus. Ali je i minus vrlo veliki. Dolaskom u varoš, ljudi su izgubili vezu sa Vama, borbeni duh je opao, disciplina takođe. Plate su donele coku i pijančenje. Starešinama su se osladili Nedićevi činovi i plate, pa su čak počeli da Nedića stavljaju na ravnu nogu sa Vama (Mihailovićem - B.P.). Vama se s vremena na vreme šalju lažni izveštaji i čeka se svršetak rata, da bi se posle busali u prsa kao Ravnogorci. Još veće je zlo prijateljstvo i lumpneriji sa okupatorom i šlepa poslušnost istom od strane pojedinaca, dok ti isti ne izvršavaju naređenja viših organa. Lično sam čuo da pojedini kapetani, a sada Nedićevi majori, kažu da su se oni privikli na Nedićeve činove i da ih više neće skidati, jer ćete im Vi te činove priznati“. Politički rad pojedinaca je postao „takav da svi samo misle na svoje koristi i buduće fotelje, kao da se radi o predizbornoj kampanji“. Kod starešina su osvajali „bolesna ambicija, razmetanje, neposlušnost, hohštapleraj čak“. Kod vojnika su zapaženi slučajevi pljačke, krađe, nediscipline, krvološtva.²⁹⁾

²⁸⁾ Na stranu D. Mihailovića prešao je i Nikola Kalabić, vojvoda Koste Pećanca. - Isto, 101.

²⁹⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1.

TJ očekivanju da se Mihailovičeva gerila aktivira, četnički komandant je dobio više značajnih savezničkih priznanja. Mihailović je avgusta 1942. dobio telegram od C. J. Okinleka, komandanta britanskih snaga na Srednjem istoku i drugih komandanata britanske vojske, koji su njegove operacije ocenjivali kao neprocenjivu vrednost za savezničku stvar, obavezujući se da će učiniti sve da se četnicima što pre dostavi oružje. Godina 1942. praticala je u znaku Mihailovičevog slavljenja na Zapadu. Odlikovao ga je general De Gol. Generala Mihailovića i četnike, početkom 1943, u ime američkih oružanih snaga u Evropi i Africi, pozdravio je general Dvajt Ajzenhauer, „kao svoju braću po oružju, odlučne i hrabre vojne jedinice pod vašom odlučnom komandom”.³⁰ U četničke štabove korpusa upućeni su u leto 1943. britanski oficiri (kapetan Bimiš u Štab Prvog ravnogorskog korpusa, major Kenet Grinliš i kapetan Džasper Rutem u severoistočnu Srbiju kod potpukovnika Velimira Piletića u Krajinu i majora Siniše Oocoljića u Homolje). U jesen 1943. spustio se na teritoriju Prvog Ravnogorskog korpusa kapetan vojske SAD Đorđe Musulin.³¹

Iako mu nije nedostajalo obaveštajno iskustvo, Mihailoviću nije bilo lako da se nosi sa mnogobrojnim obaveštajnim službama. Na procesu u Beogradu 1946. priznao je da je bio okružen sa sviju strana špijunima i obaveštajcima. Koliko li se u ratnom vrtlogu plelo oko njega obaveštajnih zamki? Poticale su od okupatora: Abvera, Gestapoa, Ovre, ali ništa manje i od raznih službi kvislinga, britanskih oficira, nezadovoljnih četničkih starešina. Sve vreme rata izložen je partizanskim kontraobaveštajnim akcijama u cilju razaranja četničkih rukovodstava i jedinica.

Savesniji i dalekovidniji četnički oficiri su sagledavali koliko je gnjila četnička organizacija i na kakvim slabim moralnim osnovama stoji. Deklamacije i verbalna uznošenja nalazili su se u sukobu sa stvarnošću. Četnici su viđeni kao „reakcionarni, stari jugoslovenski oficiri bez duha sa bolešljivim i skučenim osobinama duše, bez stvaralaštva i ideja i bez viteštva u manirima ili pak mali kafanski činovnici sa ograničenim horizontima i bolesnima ambicijama koje sputavaju”. Zanosili su se ličnim položajem i budućim ugodnim životom, dok neprijatelj svaki čas radi da nas uništi („ sruši i sabije nam i onako skućene glave u prah i ništavilo”). Smatralo se „oficirskom brukom” da su laici (partizani - B.P.) u poslu stvorili „vojsku u pravom smislu te reči”.³²

Oficiri su precenjivali svoju profesionalnost u odnosu na starešinski kadar suparničke NOVJ, iako je praksa rata pokazivala da su školski neobučene starešine tukle školovane oficire u mnogobrojnim bitkama,

³⁰- Z. Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, 55.

³¹ Kapetan Đorđe Musulin stigao je septembra 1943. godine. - Isto, 56. Kod Vrhovne komande nalazili su se od jeseni 1943. pukovnik Albert Sajc i kapetan Valter Mensfeld. - Isto, 79.

³² Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, Beograd, 1985, 137-8.

čak i kada su se četnici oslanjali na okupatorsku vojnu silu, tehniku, naoružanje i materijalno snabdevanje. Sama profesionalna komponenta nije mnogo značila kada je organizacija komandovanja bila od početka loše postavljena, omogućavajući neizvršenje naređenja, sukobe starešina, slabu saradnju jedinica. Komunistički pokret stvorio je snažnu oružanu silu iz naroda, sa starešinama koje su iznicale u neposrednoj borbi, rukovođeni čvrstim, centralistički ustrojenim komandovanjem, no koje je omogućavalo stvaralačko izražavanje samostalnosti u datim uslovima; partizanske starešine imale su osnovu u koherentno izgrađenoj političkoj ideologiji, razvijeno je uverenje da će rat u toku doneti značajne socijalne promene i poboljšanje života za „male ljude“, na principu nacionalne tolerancije i ravnopravnosti.

Pozivanje četničkih komandanata na tradiciju moglo je obuhvatiti samo Srbe i Crnogorce, jer drugi narodi Jugoslavije nisu imali takvu tradiciju niti su je prihvatili. Drugi svetski rat podstakao je pokrete novih socijalnih htenja, dok su četnici istrajno insistirali na starim institucijama i odnosima, pokazivali krajnji konzervativizam, tražili obnovu monarhije koja kao pansrpska ustanova nije bila omiljena kod drugih naroda Jugoslavije, diskriminirali žene kao činioce javne aktivnosti i borbe, tražili šlepu disciplinu nasuprot borbenom stvaralaštvu druge strane. Antikomunistička opsesija sprečavala je četnike da šire sagledaju više nego prostranu jugoslovensku i međunarodnu pozornicu ratnih dejstava, koja je vrvila od protivurečnosti, koje su se morale rešavati na daleko suptilniji način od jalovog antikomunizma i izivljavanja vulgarnom oratorikom u slavu kralja i otadžbine. Jednom rečju, nisu do kraja rata razumeli da je oružana borba protiv okupatora u uslovima drugog svetskog rata podrazumevala, pored vojne strane, niz političkih, socioekonomskih i psiholoških aspekata koje narodnooslobodilački pokret nije mimoilazio, a što ga je držalo u matici zbivanja, dajući mu nesravnjive prednosti neposredno, a pogotovu u dinamičkoj viziji rata.

Mihailović je od svojih područnih štabova zahtevao da se ophode sa puno pažnje prema engleskim misijama, ali da se oficirima onemogućuje „hvatanje veza“ sa komunistima. Strahovao je od tih veza, jer su u njegovom viđenju one imale za cilj da dokažu da četnici potpuno ne vladaju Srbijom, a na drugoj strani da organizuju sabotaže bez obzira na represalije ne bi li tako i četnike naterali da i oni isto preduzmu. Držeći se dogmatski svoje koncepcije i akciji samo u slučaju sloma Nemačke ili invazije saveznika, Mihailović je naređivao da svaki onaj koji namerno ili iz nehata pomogne britanskim oficirima da uhvate vezu sa komunistima čini najveću izdaju prema narodu i treba ga odmah likvidirati.^{33'}

U narodu je bilo straha da „Rusi“ prvi ne dođu u Srbiju, što bi značilo pobedu komunista, zbog čega su se ljudi iz naroda ustručavali da ispolje svoje pravo mišljenje.^{34'}

³³⁾ AVII, Ča, K-287, Reg. br. 18/1-31.

³⁴⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 938.

Politički program - prevaga nacionalne ideologije

Jedna od najslabijih tačaka Mihailovićevog pokreta jeste nerazvijenost političkog programa, kao alternative u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju, njenu prošlost i budućnost, antitezu narodnooslobodilačkom pokretu i političkim inicijativama savezničkih zemalja u jeku zamršenih zbivanja drugog svetskog rata. Prvobitno nezadovoljstvo oficira vladom nije dugo trajalo, a u daljem odnosu nije imalo promišljenu kritičku analizu Kraljevine i emigrantskog centra koji se od prvog dana nalazio u rukama Britanaca. To baš nije bilo ni lako, između ostalog i zato što se vlada poistovećivala sa kraljem, koji je bio suveren i vrhovni komandant i prema kome se morala iskazivati vernost. Mihailović od prvog dana nije bio ni sklon političarima prema kojima je imao rezerve, sve do pred kraj rata. Četnička organizacija gradila se na vojnoj osnovi („narodu“), a ne na partijama. Stranke imaju opoziciju, koja je u vojsci nedozvoljiva. Mihailović je dr Miloša Sekulića koristio kao izvestioca o situaciji u zemlji, a ne kao delegata kod Vlade, tako da je on radeći suprotno „lovio ribu u mutnoj vodi“.^{35'}

Mihailoviću je rano prišao Dragiša Vasić, potpredsednik Srpskog kulturnog kluba, koji se posle aprilskog rata sklonio u selo Trepču, blizu Gornjeg Milanovca. Vasić je, dok nije bio potisnut od Stevana Moljevića, koji će postati glavni ideolog četničkog pokreta, najviše doprineo da pokret dobije neke političke dimenzije. Na Ravnoj Gori su se nalazili, pripadali pokretu ili bili u njegovim političkim telima (Centralnom nacionalnom komitetu) republikanci Mladen Žujović i Vojislav Vujanac, prvaci Saveza zemljoradnika Lazar Trklja, Jovan Popović, Života Todorović, Dragoljub Lazić, a kasnije i socijalisti Živko Topalović i Aleksandar Pavlović. U Centralnom nacionalnom komitetu sem Dragiše Vasića, Mladena Žujovića i Stevana Moljevića nalazili su se i Pero Slijepčević, Vojislav Vujanac, Dragoslav Stranjaković, Nikola Stojanović, Vlasta Petković. U četničkoj organizaciji aktivno je učešće pripadnika Srpskog kulturnog kluba (SKK), učesnika 27-martovskog prevrata, uključujući i prvake omladine Srpskog kulturnog kluba dr Vojina Andrića, Slobodana Draškovića i drugih. Dragiša Vasić je 1943. bio zapostavljen na račun Stevana Moljevića, iako se nisu razilazili u političkim gledištima.

Centralni nacionalni komitet (CNK) osnovan je avgusta 1941. na Ravnoj gori kao savetodavno telo.^{36'} Vojnički pokret nije želeo da dozvoli da ga političari onemoguće u njegovom prvenstvu, pogotovu što su smatrali da je rat isključivao političke borbe, stranačke trzavice, podele naroda na političkoj osnovi. Izvršni odbor CNK preuzeo je u

³⁵⁾ AVII, Ča, K-281, Reg. br. 12/1-3; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 843-844.

³⁶⁾ J. Marjanović, n.d., 188. - Politički odbori se stvaraju krajem avgusta - početkom septembra 1941. godine. Izraz te organizacije je i stvaranje Centralnog nacionalnog komiteta. U Mihailovićevoj organizaciji okupljaju se pristalice i funkcioneri gotovo svih bivših političkih stranaka.

svoje ruke političko-propagandne poslove prve dve godine četničkog pokreta, a sačinjavali su ga Dragiša Vasić, Stevan Moljević i Mladen Zujović. Među političarima na Ravnoj gori glavnu reč su imali prvaci Srpskog kulturnog kluba, Zemljoradničke stranke i pre rata neuticajne Jugoslovenske republikanske stranke. Mihailović je isticao da četnički pokret nije politički pokret, ali se radi uglavnom o deklarativnom stavu, jer je četnički pokret i te kako imao kamuflirane političke ciljeve. Njegov politički karakter proizlazi iz oštrog stava četnika prema komunistima, u kojima su objektivno sagledavali glavne političke protivnike, iz četničke nacionalne politike i težnje da se srpstvo nađe posle rata u situaciji u kojoj se nalazilo 1918, sa svim prednostima vojne, političke i moralne prirode. Druga je stvar, međutim, što Mihailović i njegovi komandanti nisu imali političkog smisla za razumevanje velikih problema koje je otvorio drugi svetski rat, koje je trebalo rešavati na unutrašnjem i međunarodnom planu. Mihailović je od početka promašio svojom defanzivnom strategijom, bez obzira koliko je takvu strategiju opravdavao egzistencijalnim razlozima, nerazumevanjem stava velikih sila prema obnovi Jugoslavije i njenom unutrašnjem uređenju, naročito kada je reč o Britancima zainteresovanim da se Jugoslavija uredi na načelu federacije u kojoj bi Hrvati, Srbi i Slovenci bili ravnopravni i bez mogućnosti majorizacije, a pogotovu svojim uskogrudim vojnim pogledima, lišenim političke širine i pronicanja u smisao međunarodnih zbivanja.

Pored Centralnog nacionalnog komiteta postojali su i regionalni nacionalni komiteti u Crnoj Gori (Komitet crnogorskih nacionalista) i u Splitu (Srpski nacionalni komitet koji je obrazovao Ilija Trifunović), koji nisu bili podređeni Centralnom nacionalnom komitetu, iako su kao regionalna politička tela podržavali Mihailovića.³⁷⁾

Četnici su novembra 1942. osnovali Jugoslovensku ravnogorsku omladinu ili JURAO, koja se nalazila pod neposrednim rukovodstvom Vrhovne komande, iako je imala regionalnu organizaciju. Štabovi JURAO-a označavani su brojevima: štabovi 708 i 801 za Crnu Goru i štabovi 501, 601 i 701 za Srbiju. Najvažniji ogranak JURAO-a bio je štab 501, koji je obuhvatao grad Beograd, zapadnu i srednju Srbiju. Osnovna jedinica bila je trojka, a postojale su i posebne sekcije na principu trojke za gimnazijsku omladinu, za studente, za Nedićevu Omladinsku radnu službu, za industriju i zanatstvo. Komandanti korpusa ili brigade mogli su mobilisati pripadnike JURAO-a.³⁸⁾

Potpuno suprotno narodnooslobodilačkom pokretu, koji je na bazi politike emancipacije žena imao u svojim redovima veliki procenat ženskog stanovništva, četnici su žene, u skladu sa konzervativnim shvatanjima svog pokreta, držali van vojnih aktivnosti, ako izuzmemo sanitet, kurirsku službu i špijunažu. Odnos prema ženskom delu stanovništva koje je bilo uključeno u narodnooslobodilački pokret ili

~7) J. Tomasevich, n.d., 172-3.

38) Isto, 173.

borilo u jedinicama NOVJ najbolje se vidi iz četničke propagande da je reč o sovjetskom shvatanju slobode braka, razvrata, pa čak i prostitutkama.³⁹ Tek kasnije četnički pokret počeo je organizovati ženske organizacije - Ženski ravnogorski savez, ali bilo je to tek 1943 - 1944. godine.⁴⁰

Mihailović nije dozvoljavao da se pokret u Bosni izdvoji na političkoj osnovi, pod uticajem rada Lazara Trklje i Stevana Botića, koji su računali na podršku Milana Gavrilovića. Petar Baćović je optuživao Lazara Trklju, zemljoradničkog prvaka, zbog zlokobne uloge u bosanskom ustanku. Trklja je propagirao državnu organizaciju u duhu načela Zemljoradničke stranke, iako se stranačke stvari nisu mogle provoditi u uslovima tekuće borbe, tako teške za srpski narod. Petra Samardžića, pripadnika zemljoradnika, vojnici su takođe optuživali da je prokomunistički raspoložen. Očigledno je da vojnici nisu hteli da menjaju karakter svoje vojne organizacije, iza čega se skrivala i borba oko prvenstva i prestiža. Razdor je postojao i na Majeveci, između četničkih komandanata. Mada je Mihailoviću na Ravnoj gori prišlo više političara na samom početku, on je bio protiv uvlačenja političara, naročito zemljoradnika, u organizaciju. „... To ne sme da bude. Ne zaboravite da ste sada samo oficir ... Ovo nije politička partija". Mihailović je izričito isticao da je pokret vojnički a ne politički, i da je „politikanstvo upropastilo ceo Dangićev pokret", usled čega tim tragom nije trebalo ići.

Četnički pokret deklariseo se kao čisto vojnički i samim tim iznad partija. „Čiča" je tražio da se u Bosni svaki politički rad onemogućiti, političke ambicije napuste, stavljajući do znanja da će „privremenu upravu istočne Bosne" razjuri i od nje stvoriti „vojnički organ".⁴²

Za Mihailovića su komandanti bosanskih četničkih odreda bili „autonomaši", „separatisti", ljudi koji vode „političku stranku". Delegati Mihailovića na Majeveci (Dragoslav Račić i drugi) 1942. nisu uspevali da srede situaciju. Međutim, bosanski komandanti su Mihailoviću stajali do znanja da neće dozvoliti da im se bilo ko „natura" i meša u njihove probleme, te daje dosta njihovog „tutorisanja". Stevan Botić piše Lazaru Trklji avgusta 1942. o sukobu sa Mihailovićem, smatrajući da bi bilo dobro da Mihailović pređe na Romaniju i upozna situaciju „jer borbe vode jedino bosanski četnici, na čijim kostima počivaju sve reklame naše vlade, pa i samog Draže". Petar Baćović je javljao o „Botićevoj izdajničkoj akciji".⁴³

Tito je, za razliku od Mihailovića, mogao od početka da se osloni ne samo na malobrojnu ali centralističku partijsku organizaciju (partijski centralizam), već i na SKOJ pod rukovodstvom Partije, organizacije

³⁹) Isto, 174.

⁴⁰) Skraćeno - ZROS.

⁴¹) Zbornik, tom XIV, knj. 1, 493-4-5.

⁴²) Isto, 498.

⁴³) Zbornik NOR, tom XIV, 1, 523-4.

„Crvene“ („Narodne pomoći“), razvijenu mrežu „tehnika“ stvorenu pre rata, među sobom povezanu, koju je aktivizirao Svetozar Vukmanović Tempo, za razliku od Mihailovića koji je počinjao tako reći od ničega, jer se pojavio „sam“, nepoznat u širem oficirskom koru i među političarima koji ga nisu poznavali. Visoka Titova međunarodna osmatračnica Kominterne bila je, međutim, njegova velika prednost u odnosu na Mihailovića, jer je bio potvrđeni generalni sekretar Kominterne uoči rata, čovek kojeg su funkcioneri iz hotela „Lux“ i te kako poznavali iz vremena rada u SSSR-u, uzajamnih dodira, međunarodnih misija u Parizu (za Španiju) i Balkan.

Četnici, za razliku od partizana, nisu pridavali značaj političkom programu kako se ne bi cepale narodne snage u uslovima rata, a na drugoj strani organizacionim poslovima. U poslovima propagande partizanske snage van Srbije nadvisivale su četnike, što je posledica i predratnog rešenja pitanja „tehnika“ (štamparija), ali i stila rada i značaja propagande za revolucionarni pokret. Prve novine četnici su izdali pod nazivom „Sloboda ili smrt“, a štampane su u štampariji posle zauzimanja Gornjeg Milanovca, čiji je urednik bio Dragiša Vasić.⁴⁴¹

Mihailovićev pokret nije imao pravi program niti ljude koji bi razumeli socijalne i ekonomske prilike juče i danas. Narodnooslobodilački pokret je u tom pitanju bio ispred četnika, jer je u posrednoj formi obećavao krupne socijalne promene (nema povratka na staro), a obrazovanjem nove vlasti i konkretnim merama demonstrirao novu socijalnu politiku. Nesumnjivo je da je narodnooslobodilački pokret, zahvaljujući svome rukovodstvu i jezgru - komunistima, imao izgrađen program, svoju celovitu ideologiju, čija su kolebanja i taktičke varijante poznate u toku rata, za razliku od četnika, ali se od strane kritičara često zaboravlja da su i četnici istupali sa celovitim nacionalnim programom kao bitnom odrednicom svoje ideologije. Ona je bila i zapisana i formulisana, a iscrpljivala se kroz patriotsku retoriku oficira i drugih glasnogovornika četničkog pokreta, preko naređenja i članaka u četničkoj štampi. Oslanjala se na predratni program Srpskog kulturnog kluba, čiji su ideolozi bili Dragiša Vasić i Stevan Moljević.

Dražo Mihailović, koji u suštini nije razumevao političke i međunarodne probleme, imao je oko sebe savetnike koji takođe nisu odgovarali složenom vremenu u kome su se donosile presudne odluke za Jugoslaviju i Srbiju.

Borba za vlast potresala je Vrhovnu komandu, gde su carevale intrige i sukobi oko prestiža. U celokupnoj hijerarhiji četničkog pokreta mogu se zapaziti rivaliteti i gloženja koja su razdirala jedinstvo pokreta. Unapređenja, odlikovanja, čak i buduća mesta u oslobođenoj zemlji izazivala su zavist, omraze, razdore, tim pre što je među Mihailovićevim savetnicima bilo dosta nesposobnih ljudi koji nisu mogli da se snaju u zapletenoj situaciji podeljene i okupirane zemlje, gde je vladao opšti

⁴⁴¹ M. Matic, n.d., 480.

rat, neka vrsta rata svih protiv sviju. Prema Zvonku Vučkoviću, Dragiša Vasić je posle napuštanja Vrhovne komande izjavljivao da ne može više da saraduje sa „ljudima koji nisu u stanju da vode slepce, a kamoli revoluciju“. „Prokletstvo vlasti“ nije mogla izbeći ni Mihailovićeve Vrhovna komanda. „Nepoverenje“ se uvlačilo među ljude kao neka „siva magla“, čime se razbijala sloga koja je po nekom istorijskom amanetu - veli Vučković - trebalo da spasava Srbe. U Vrhovnoj komandi stvorila su se jezgra dveju suparničkih grupa oko oprečnih gledišta: jednih koji su smatrali da je demokratizacija imperativ i drugih koji su bili protiv razvodnjavanja ravnogorskog pokreta ako predstavnici stranaka budu uzeli učešće u radu i odlukama do tada neprikosnovenog Centralnog komiteta. Vučković bez pružanja dokaza u prvoj grupi pominje Mihailovića, a u drugoj ljude iz političkog štaba i neke oficire koji su stigli iz Kaira. Ljudi van Srbije bili su, po njemu, uglavnom pripadnici druge struje, jer za razliku od Srbijanaca nisu razumevali niti imali iskustva sa demokratijom i parlamentarizmom.^{45'}

Mada četnički pokret nije imao do kraja izgrađenu ideologiju, nacionalna ideologija našla je svoje tumače u Stevanu Moljeviću, Dragiši Vasiću, D. Stranjakoviću, ideolozima Srpskog kulturnog kluba. Moljević je autor Projekta „Velika Srbija“ s kraja juna 1941, Deklaracije od 1. decembra 1943, „Poruke Hrvatima“, „Poruke Muslimanima“, „Pred nama je jedan put“. Četnička ideologija doživljavala je evoluciju iz taktičkih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti, suprotstavljanja nacionalnoj politici narodnooslobodilačkog pokreta, prilagođavanja politici emigrantske vlade. Moljević je član Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) od avgusta 1941. godine, kasnije jedan od potpredsednika CNK, od juna 1944. do početka maja 1945. sekretar (predsednik) Izvršnog odbora CNK. Radio je u političko-propagandnom delu Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini. Vasić je bio „Čiča 2“, neka vrsta zamenika Mihailovića u slučaju da se ovome nešto dogodi. Moljević je u Vrhovnoj komandi i uopšte u ravnogorskom pokretu potisnuo Vasića, koji se 1945. u Bosni odvojio od Mihailovića i doživeo tragičnu sudbinu sa crnogorsko-hercegovačkim četnicima kao žrtva ustaša Vjekoslava Luburića Maksa.^{46'}

Moljevićeve ideje, sav program nacionalne ideologije, imao je svoje korene u srpskoj nacionalnoj ideologiji u prošlosti i posebno onoj koja se javila uoči aprilskog rata u Srpskom kulturnom klubu. U situaciji razgrađene Srbije, dok je Hrvatska rešila nacionalno pitanje u formi Banovine Hrvatske, koliko god ga Maček smatrao privremenim a desničarski deo stranke odbacivao obuzet rešenjem hrvatskog pitanja izdvajanjem Hrvatske iz Jugoslavije, SKK se založio za ideju „srpskih

⁴⁵⁾ Z. Vučković, Od otpora do građanskog rata, 93-4.

⁴⁶⁾ U tekućoj publicistici sve više prodire da su Vasića likvidirali komunisti. Prema tim verzijama, koje za sada nemaju dokumentarno pokriće, Vasić se predao snagama NOVJ, predstavio kao čovek Moskve i tražio da se o tome obavesti Beograd. Umesto oslobođenja, došlo je do Vasićevog streljanja. O tome su autoru poznati i usmeni iskazi savremenika.

zemalja" u jedinstvenoj jedinici. Ova ideja će doći do izraza i u postaprilskoj situaciji u obliku „velike" ili homogene Srbije". U Moljevićevom projektu novo je bilo određeno aprilskim iskustvom i stravičnim genocidom koji je započeo nad Srbima.

Predratno, a pogotovu iskustvo posle vojnog poraza, upućivalo je da se razmišlja o budućoj nacionalnoj integraciji Srba, zapostavljenoj posle 1918, jer se smatralo da je srpsko nacionalno pitanje rešeno prvi put posle 1804. godine okupljanjem svih Srba pod jednim državnim krovom. Homogena Srbija Moljevića trebalo je da obuhvati celo etničko područje na kome žive Srbi. Poučeni iskustvom 1918, Srbi su sada tražili da se „udare" granice Srbije, što je 1918. izostalo. Program je osvetnički naglašen, tražeći kažnjavanje vinovnika izdaje u aprilskom ratu i krivaca za istrebljivanje Srba. Do Moljevića, koji se nalazio u Nikšiću na Vidovdan 1941, nisu mogli ne odjekivati krici proganjenih i ubijanih Srba u Hercegovini, što je 3. juna dovelo do spontanog ustanka protiv ustaških krvnika kao svojevrsan vid samoodbrane. Obuhvatanje svih srpskih zemalja odnosilo se na vrbasku banovinu, severnu Dalmaciju, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije („Zapadna srpska oblast"). Metoda rešavanja srpskog pitanja, pored osvete fizičkim uništavanjem Srba, predviđala je i razgraničavanje putem preseljavanja „žiteljstva" - Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja. Previđala se teritorijalna ukorenjenost ovog stanovništva i položaj sličan „sijamskim blizancima", krvoliptanje pri svakom pokušaju „kirurškog zahvata" da se odvoje, a na drugoj strani civilizacijsko osiromašenje u slučaju preseljavanja. U ratnim i mirnodopskim vremenima metode preseljavanja imale su oznaku totalitarnog rešavanja retko osetljivog nacionalnog pitanja. Makedoniji se, u skladu sa predratnom nacionalnom politikom, nije priznavala individualnost, jer se u Moljevićevom projektu ona nastavlja da vodi kao „Južna Srbija". Ideja o federativnoj zajednici u okvirima monarhije takođe nije bila nova, izvodeći poreklo iz predratne situacije, kada se radilo na nacionalnoj reorganizaciji korišćenjem federativnog koncepta, koju je rat naglo presekao. „Vaskrs" Jugoslavije zamišljen je u duhu stvaranja velike i homogene srpske jedinice, koja bi praktično imala prevagu u budućoj državi. Srpska hegemonija u Jugoslaviji bila je pretpostavka za vodstvo Srba i na Balkanu. U Srbiji, kao nosiocu jugoslovenske misli, gledala se ključna zemlja na Balkanu, preko Jugoslavije kao opšteg državnog okvira. Dubrovniku se morao odrediti poseban status, s obzirom na prošlost i tradiciju Dubrovačke republike, činjenicu da nikada nije bio u Hrvatskoj, njegovo zaleđe i postojanje Srba - katolika i Hrvata - pravoslavnih u njemu.⁴⁷⁾

Za razliku od emigrantske vlade u Londonu, koja u svojim ratnim ciljevima nije izražavala nikakve teritorijalne pretenzije prema susedi-ma, mada su predstavnici Grčke težili podeli Albanije, četnički programi su isticali i teritorijalne revandikacije prema Bugarskoj (Vidin i Čusten-

⁴⁷⁾ AVII, Ča, K-144, Reg. br. 4/1.

dil) i severnoj Albaniji, posebno pominjući Skadar kao izraz srednjevekovnih tradicija, crnogorskih pretenzija u Balkanskom ratu kada je za grad na Bojani palo više hiljada Crnogoraca.⁴⁸⁾

Moljevićeve ideje kasnije su prihvaćene i u drugim dokumentima četničkog pokreta, tako da se - sem u nekim pojedinostima - mogu prihvatiti kao zvanična platforma četničke nacionalne ideologije koja predstavlja bitnu tačku njihove ideologije sa neprikosnovenim ustanovama (monarhija) i socijalnim postulatima (poštovanje privatne svojine, itd.). Reč je o Beogradskom programu Nacionalnog komiteta, Mihailovićevim instrukcijama crnogorskim četničkim komandantima, Rezoluciji iz Šahovića krajem 1942. godine,⁴⁹⁾ sve dok u četničkom pokretu nije prevladala druga struja, koja će doći do izraza na Kongresu u selu Ba sa Živkom Topalovićem na čelu, kojoj se priklonio i Mihailović, nasuprot nezadovoljstvu ekstremne nacionalističke struje. Međutim, ova promena je bila zakasnela i izraz krize pokreta Mihailovića, sloma emigracije, promene britanske politike, narasle moći narodnooslobodilačkog pokreta, bleđa reakcija na partizansku federaciju proklamovanu na drugom zasedanju AVNOJ-a

Osnova nacionalne politike položena je, prema tome, u prvoj fazi razvitka četničkog pokreta, predstavljajući bitnu ideološku komponentu njihovog programa. Stoga je teško prihvatljiva pomenuta teza da četnici nisu imali ideologiju, za razliku od komunista, ako se ima u vidu da je nacionalna sastavnica bila fundamentalni osnov četničke ideologije. Iz nje izvire nezadovoljstvo unutrašnjim uređenjem „prve Jugoslavije“, a na drugoj strani oseća se snažan uticaj Srpskog kulturnog kluba ili ljudi oko njega uoči rata, ozlojeđenih razgrađivanjem zemlje 1939. godine. Drastična rešenja ove nacionalne politike bila su izazvana i teškom sudbinom srpskog naroda u situaciji posle kapitulacije, a pre svega progonom Srba u Makedoniji, na Kosmetu, Vojvodini, genocidom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, u okviru NDH. Proklamovana je borba za slobodu celokupnog jugoslovenskog prostora, isticanjem zahteva za uključivanjem u sastav države slovenačkih teritorija pod Italijom i Nemačkom (Trst - Gorica - Istra i Koruška), severne Albanije sa Skadrom i delovima Bugarske. U okvirima velike Jugoslavije predviđena je velika Srbija, etnički čista u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke. Smatralo se da treba uspostaviti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenije. Državna teritorija morala je da se očisti od svih „narodnih manjina“ i „nenacionalnih elemenata“, kazne svi krivci

⁴⁸⁾ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 91; Zbornik NOR, XIV, 1, 1-10.

⁴⁹⁾ Na problematici nacionalnog uređenja buduće države najviše su radili Dragiša Vasić i Stevan Moljević. Od D. Vasića i S. Moljevića poticali su razni dokumenti o tom pitanju u vidu projekata, mišljenja, saveta, kritičkih promišljanja. Ovi vodeći ljudi Srpskog kulturnog kluba pre rata najviše su bili okupirani nacionalnim pitanjem, kao primarnim političkim, ideološkim i propagandnim zadatkom četničkog pokreta. - Vid. Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 1-9, 101-103, 196-199, 255-263 itd.

za aprilski slom, posebno ustaše i Muslimani koji su u „tragičnim danima nemilosrdno uništavali naš narod“, te izvrši „čišćenje“ Sandžaka od muslimanskog i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa. U „očišćenim“ krajevima trebalo je naseliti nacionalno ispravne Crnogorce,⁵⁰ četnički etnocentrizam bio je svakako odgovor na kroatocentrizam koji je izazvao nezapamćeni genocid nad Srbima, gotovo u grobnoj tišini kada je reč o saveznicima i odjeku ustaških grozota u njihovom javnom mnenju. „Strategija ćutanja“ tolerisana je u ime jugoslovenskog jedinstva i obnove celine Jugoslavije, iza čega su stajali i saveznici. Četnička nacionalna politika bila je sušta suprotnost onoj NOP-a, počivajući na izravnjavanju nacionalnih računa. Izražavali su je četnički listovi, isticanjem da nema mira i sporazuma dok se na hrvatskoj i muslimanskoj strani isto tako ne namiri 700.000 glava”.⁵¹

Što se tiče nacionalne politike četnika, Moljević se decembra 1941. zalagao svuda za politiku svršenog čina i u odnosu na susede i u odnosu na unutrašnje neprijatelje. Trebalo je zaposesti predviđene teritorije i očistiti ih pre nego što se iko pribere. Predviđalo se da se jakim odredima zaposednu „glavna čvorišta“: Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sunj, Karlovac, Knin i Šibenik, Mostar i Metković, a zatim iznutra pristupi čišćenju zemlje od nesrpskih elemenata. Krivci bi bili kažnjavani na licu mesta; preostalim Hrvatima otvarao se put za Hrvatsku a Muslimanima za Tursku ili Albaniju. Za izvršenje unutrašnjeg čišćenja računalo se na srpske izbeglice u Srbiji. Muslimansko pitanje trebalo je da reši vlada u Londonu s Turskom, uz pomoć Engleza.⁵²

Slabe tačke ovih planova ogleдалe su se u megalomanskim zahtevima prema susedima, pogotovu u uslovima kada nije postojala vojna sila koja bi ih mogla obezbediti, a nadasve u kolektivnoj odmazdi. Olako se previđalo da je obnova Jugoslavije u engleskom viđenju bila drukčija, te da je ona podržavala hrvatsku politiku, slično predratnom stavu, svesna snage Katoličke crkve, te prihvatanjem teze o Mačeku kao velikom Jugoslovenu, žrtvi ustaša i političaru antiosovinski raspoloženom. U nacionalno mešovitoj vladi u emigraciji četnički planovi su nailazili na otpor hrvatskih članova vlade i opstrukciju koju su nosili J. Krnjević, J. Šutej i R. Bičanić. S četničkom politikom vaskrsa Jugoslavije nisu se slagali ni srpski ministri demokratske orijentacije (M. Grol, B. Marković i drugi). Grol je osuđivao genocid nad Srbima, ali nije bio pristalica kolektivne odmazde nad Hrvatima. U svom „Londonskom dnevniku 1941-1945.“ govori o „grozotama da ti se koža diže“; očekivao je „da Hrvati u vladi kažu nešto ozbiljnije i teže, i s indignacijom osude tu nesreću za nas Srbe, sramotu za Hrvate, a teško iskúšenje za zajednicu Srba i Hrvata“; da „Hrvati sami ubijaju svoju

⁵⁰ Reč je o rezoluciji donetoj u Šahovićima (Crna Gora) 30. novembra - 2. decembra 1942. U pitanju je skup četničke inteligencije kome su prisustvovali Z. Ostojić, Đ. Lašić, kapetan P. Đurišić i drugi četnički prvaci.

¹ „Glas Cera“, novembar 1943; B. Petranović, n.d., 2, 94.

³² A VII, Ča, K-12, Reg. br. 32/2.

ideju, pitajući se na čemu će nazidati Hrvatsku! Ima li što drukčije između njih i Pavelića u veliko hrvatovanju - izvan ovih zločina? I ne izvršuju li ovi njihov program?" Posle pogroma došlo je nasilno katoličenje. Grol nije mogao da mimoide odgovornost nadbiskupa Stepinca. „Episkopat sa Stepincem, mesto da reagira, na skupu svome govori o administrativnoj proceduri i kompetenciji, i osniva seminar za stručnu spremu sveštenika koji preobraćaju. Utisak tog skandaloznog zaključka je, da katolički episkopat ne računa sa zajednicom u kojoj su i pravoslavni”.⁵³

Raseljavanje i teritorijalno izmeštanje Srba i Hrvata bilo je nemoguće bez krvi. Mihailovićeva politika izazivala je nepovoljne reakcije u SAD, među hrvatskim iseljeništvom, a nailazila je, pre svega, na sasvim drukčiju nacionalnu politiku narodnooslobodilačkog pokreta, koja je velikim delom bila uzrok razilaženja partizana i četnika. Četnički etnocentrizam nije se mogao pomiriti sa partizanskim internacionalizmom u vidu jugoslovenstva.

Mihailović je septembra 1941. smatrao da se organizacija morala proširiti u danima sloma na sve jugoslovenske zemlje, kazniti saradnici neprijatelja i svi oni koji su radili na istrebljenju srpskog naroda. Rat je bio okvir u kome su se imale omeđiti srpske zemlje u kojima bi se sačuvao samo srpski živalj. Planiralo se radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje srpskim stanovništvom. Takva politika predviđala je pomeranje stanovništva u ime ostvarivanja etničke kompaktnosti. Pitanje muslimana u srpskoj jedinici trebalo je takođe rešiti u fazi rata. Rešenje se sastojalo u tome da se isele u Tursku i pobiju, dok bi se ostalo nesrpsko stanovništvo pokrenulo sa svojih ognjišta u času ustanka. Muslimani („Turci”) su bili predmet četničke akcije genocida decembra 1941, avgusta 1942. i početkom 1943. u istočnoj Bosni i Sandžaku, od kojih su prve akcije bile reakcija na ustaške akcije ubijanja Srba čiji su izvršioći bili Muslimani.⁵⁴

Iz četničkog vrha poticale su instrukcije da se prostor naseljen Albancima i Muslimanima mora očistiti od tog življa. Zar Mihailović ne poručuje 20. decembra 1941. majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću da treba dejstvom iz doline Lima u pravcu Bijelog Polja, Sjenice i Peštera (misli se na Peštersku visoravan) očistiti ovaj prostor od muslimanskog življa?⁵⁵ Svest četničkih komandanata ispunjavao je nezaboravom srpski masakr nad Srbima, izazivajući duh šovinističkog protivodgovora. Muslimansko stanovništvo sa Hrvatima i drugim nacionalnim manjinama optuženo je za najveću „katastrofu” srpstva u aprilskom ratu i posle vojnog poraza. Hrvati su bili tvorci NDH, a Albanci ušli u sastav „Velike Albanije”, kao antijugoslovenskih i antisrpskih tvorevina. Ima li se u vidu da je Kraljevina Jugoslavija bila član antifašističkog ratnog saveza, a vazalne države i režimi na njenoj

⁵³) M. Grol, Londonski dnevnik 1941-1945, Beograd, 1990, 284, 472, 728.

⁵⁴) AVII, Ča, K-132, Reg. br. 7/3.

⁵⁵) Isto, K-1, Reg. br. 10/1.

teritoriji ratovale na strani Osovine, borba protiv njih je bila i deo savezničkih ratnih obaveza, pod uslovom da nije bila zasićena šovinizmom i uzvratnom odmazdom nad celim narodima, bez obzira na masovnost hrvatskog i muslimanskog raspoloženja 1941. što su im okupatori doneli slobodu i nacionalno oslobođenje.

Antimuslimanskoj četničkoj politici odmazde nije protivurećio pokušaj obrazovanja bataljona sastavljenih od Muslimana. Ismet Popovac pozivao je Muslimane da se suprotstave „pavelićevskoj Hrvatskoj“, a kod Muslimana koji su sve manje verovali NDH i ustaškoj politici asimilacije jačale su tendencije za autonomijom Bosne i Hercegovine pod nemačkim pokroviteljstvom; oni su se plašili i odgovornosti za zločine ustaša, to jest da Srbi ne krenu da kolju njih. Četnici su prihvatili i podsticali Popovčevu muslimansku akciju zato što je rađala otpor ustaškoj mobilizaciji, ali mržnje i neverice nisu mogle da i dalje ne podvajaju. Saradnja sa Muslimanima odgovarala je Mihailoviću kao članu Vlade da se pred saveznicima i svojom vladom iskupi za genocid nad Muslimanima. U međunarodnim odnosima Mihailović je morao voditi računa o odnosu Turske i saveznika. Akcije Ismeta Popovca u Hercegovini na stvaranju nacionalne vojne organizacije u okviru ravnogorskog pokreta bile su u povelju i nisu davale vidljiviji rezultat. Sem u Hercegovini, činjeni su pokušaji da se stvore muslimanske jedinice i u istočnoj Bosni, pod komandom majora Fehima Musakadića. Četnička mržnja prema Muslimanima zadržavala se, ali se muslimanskoj masi opraštalo ponašanje prema Srbima, uz trajnu napomenu da će direktni krivci za zločine ipak iskusiti kaznu. Zbog pomenutih međunarodnih obzira Mihailović je morao demantovati da vodi politiku fizičkog uništavanja Muslimana u Bosni i Sandžaku, ili da planira njihovu deportaciju u Tursku. Izveštavao je svoju vladu 1942. da priprema preorijentaciju politike prema Muslimanima kako ih ne bi prigrabili komunisti. Mihailovićeva diferencirana politika uticala je da se prema Muslimanima različito postupa, uz zadržavanje nepoverenja i osvetničkih strasti u osnovi, tolerisanjem „čišćenja“ s jedne strane, a s druge prihvatanjem malobrojnih Muslimana koji su se izjašnjavali za Srbe ili ljude jugoslovenske orijentacije. Presudan uticaj na ovaj dupli kolosek i kolebanja Mihailovića sve više je vršio položaj Turske u okviru savezničke strategije i zahtevi Vlade da ne izaziva međunarodne zaplete.⁵⁶

Opšta politička orijentacija Mihailovića nije vodila napuštanju lokalnih i regionalnih uzvratnih akcija protiv Muslimana. Tako je Mihailović 3. januara 1943. naredio da se izvede čišćenje čajničkog sreza od ustaško-muslimanskih organizacija u znak odmazde za ubistva i silovanja srpskog življa (silovali su „naše žene i devojke“) krajem

⁵⁶) Mihailović je oktobra 1942. smatrao da Muslimani „potpuno lojalnim držanjem prema Srpskom življu, mogu da poprave onu sramnu ulogu koju su odigrali od kapitulacije Jugoslavije do danas, ali i da učestvuju u likvidaciji onih muslimana koji i danas rade protiv srpskog naroda“. - AVII, Ča, K-12, reg. br. 45/2.

decembra 1942. godine. Pavle Đurišić je sa limsko-sandžačkim četničkim odredima sproveo „gaženje“ i paljevinu muslimanskih sela u bjelopoljskom srezu. Zaharije Ostojić - Cika Branko bio je izričit da se pitanje mora resiti na razne načine u raznim krajevima. „Sandžaklije se moraju klati, jer ako mi nećemo njih, oni će pokušati nas, dok ih još štiti okupator“. Gotovo istovremeno sa ovim klanjem, malobrojna grupa Muslimana oko Mihailovića (Ismet Popovac, Fehim Musakadić i Mustafa Pašić) 31. decembra 1942. doneli su Rezoluciju kojom izražavaju privrženost četničkom rukovodstvu i zajedničkoj državi pod dinastijom Karađorđevića. Pavle Đurišić je 10. januara 1943. javljao da je ubijeno 400 Muslimana - boraca i 1.000 žena i dece, da je odvedena stoka i odnete „druge stvari“, te daje sa ovom borbom podignut „ugled organizacije kod naroda kao moćne i jake, jer je ova borba završena tako reći u toku jednog dana“. Đurišić je 29. januara 1943. izdao zapovest svojim odredima za uništenje muslimanskog življa u fočanском, čajničkom i bjelopoljskom srezu u znak osvete za „zverstva Muslimana, komunista i ustaša“. Prema Đurišićevom obaveštenju od 13. februara 1943, dostavljenom Mihailoviću, sva muslimanska sela bila su popaljena, pobijeno 1.200 boraca i do 8.000 žena, staraca i dece. Dok se Đurišić hvalio „herojskim poduhvatima“ boraca i jedinica, nije mogao da ne podvuče da je kod Muslimana zavladała prava „epidemija straha“.⁵⁷ Pred veliku mobilizaciju za odlazak u Bosnu protiv NDH i Muslimana, („U Mostaru kraj džamije četnički se barjak vije, aj neka se vije trebalo je i ranije“, „Sinoć mi se otelila krava, šaren junac Pavelića glava“), pod pokroviteljstvom Italije i uz njenu svesrdnu pomoć, četničke glavešine nastojale su da neutrališu opasnost u pozadini za svoja sela i glavninu četničke vojske usmerene u suštini protiv tzv. bihaćke republike i Glavne operativne grupe divizija NOVJ.

Sem nemilosrdnih obračuna sa pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta ili oružanim snagama ovog pokreta samostalno, posredno se naslanjajući na okupatora ili u direktnoj saradnji s njim, četničke jedinice su korišćene i za obračune sa nesrpskim stanovništvom po naređenju samog Mihailovića ili njegovih najistaknutijih komandanata. Napadi i likvidacije muslimanskog stanovništva ostvarivane su najčešće u Sandžaku i istočnoj Bosni, u unapred utvrđenom prostoru, sa naznačenjem zadataka i ponašanja jedinica pre akcije, u toku akcije i nakon njenog izvršenja. Najčešće se radilo o obračunu sa muslimanskim snagama koje su bile u službi italijanskog okupatora kao muslimanska milicija, a uzvraćalo se kao reakcija na nasilja ovih „ustaško-muslimanskih bandi“ u srpskim selima, gde su ubijali „nevino i nezaštićeno stanovništvo“, kao što veli Zaharije Ostojić, načelnik štaba Vrhovne komande po ovlašćenju Mihailovića u naređenju od 3. januara 1943. komandantima Mileševskog i Drinskog korpusa i Durmitorske brigade

⁵⁷) AVII, K-132, Reg. br. 9/3.

za uništenje Muslimana u čajničkom srezu. Naređenje je zabranjivalo pljačku, ubijanje nevinih ljudi, žena i dece, paljenje kuća, a ratni plen se delio ravnomerno između jedinica koje su učestvovala u ovim napadima.⁵⁸

U Pranjanima je 13. i 15. januara 1944. održan Omladinski kongres, koji se okončao pobedom onih snaga koje su se zalagale za širu političku platformu. Kongres je bio generalna proba pred Svetosavski kongres održan u selu Ba na Savindan 1944. godine. Svetosavski kongres označio je pobedu nacionalno umerenijih snaga nad snagama ultranacionalizma, što se vidi iz uloge koju je na Kongresu odigrao Živko Topalović, predsednik Socijalističke stranke. Topalović je izabran i za predsednika novoobrazovane Jugoslovenske narodne demokratske zajednice. Mihailović je sa velikim zakašnjenjem pokušao da se predstavi kao čovek jugoslovenskog jedinstva, protivnik vojne diktature, pristalica demokratije. Isticao je u Ba da je isključivo pravo slobodnog i demokratski izabranog narodnog predstavništva da ustavnim putem izvrši organizaciju države.⁵⁹ Na Kongresu su uzeli učešće i Vladimir Predavec iz Dugog Sela kod Zagreba, narodni poslanik Anton Krejči iz Maribora, narodni poslanik iz Livna Mustafa Mulalić, direktor gimnazije iz Andrijevice Velimir Jojić.

Primarna opasnost za Mihailovića bili su partizani i komunizam, kao tuđinske i odnarođene snage srpstva. Ilija Trifunović, koji je od Mihailovića imao punomoćije za organizaciju Dalmacije, komandu Dinarskom divizionom i potpomaganje organizacije u Lici i zapadnoj Bosni, javljao je svom ministru vojske aprila 1942. da je talas „marksističkog socijalizma“ zahvatio široke narodne slojeve Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Like i Dalmacije, zahvaljujući propagandi a naročito „teroru i zločinima“. Narod je uveliko zavođen na „duhovnu stranputicu“. Pa ipak, u „dvanaestom času“, piše Trifunović, taj isti narod počeo je da se vraća od internacionalizma nacionalizmu, od ateizma i bezbožništva etici i veri, od razbuktalog nemoralna i strasti ka porodici i moralu, od kolektivizma ka slobodi i individualizmu; jednom rečju vekovnoj tradiciji. Trifunović, nacionalistički isključiv i pre rata, zagovarao je pasivnost u odnosu na Italijane, smatrajući da bi to dalo mogućnost ustašama „da se ponovo late svog krvavog posla“ i da „istrebe Srbe do kraja“. Ovakav stav komunisti su, po Trifunoviću, koristili u propagandističke svrhe, optužujući i narod i četnike da su u dosluhu sa Italijanima.⁶⁰ Dobrosav Jevđević je smatrao da je Italija stvorila psihološke pretpostavke za saradnju, jer je iz svih krajeva gde

⁵⁸ U Mihailovićevom naređenju od 3. januara 1943. odmazda je opravdavana time što su „ustaško-muslimanske organizacije krajem meseca decembra prošle godine, izvršavajući naloge okupatora, upale u čajnički srez i po srpskim selima ubijali nevino i nezaštićeno stanovništvo, pljačkali i silovali naše žene i devojke“. - AVII, Ča, K-2, Reg. br. 2/1-1.

Jugoslovenska demokratska narodna zajednica. Odluke Svetosavskog kongresa u „slobodnim srpskim planinama“. - Narodna biblioteka Srbije, 11/135199.

⁵⁹ Zbornik NOR, Tom XIV, 1, 222-3.

su operisali četnici odstranjivala ustaške snage. Jevđević je otvoreno priznavao dobijanje oružja od Italijana, kao i druge materijalne pomoći. Za četničke komandante podrška Dinarskoj diviziji bila je važno strateško pitanje jer je ona, zahvaljujući području delovanja, mogla u datom času i u najbržem roku da se uputi prema Zagrebu ili Splitu.

Rođen kao vojnički, četnički pokret nije obraćao pažnju na društveno-ekonomsku stranu svog programa. Taj deo programa nije bio nikada do kraja izveden, temeljito obrađen i u pojedinostima izložen. Radi se o usputnim i fragmentarnim pogledima u okviru restauracije monarhije i politike nacionalnog revanša. U četničkim dokumentima o socijalno-ekonomskoj politici nema celovitosti i promišljenosti, iako ne nedostaje kritičkih refleksija na stari poredak i verbalne kritike ranijih ustanova i režima. Agrarna reforma i kolonizacija ipak su glavna pitanja, koja su imala da se reše posle „čišćenja” Jugoslavije od nacionalnih manjina, Hrvata i Muslimana. Slovencima se priznavao da su prolazili kroz iste patnje kao i Srbi. Isticanje sela i seljaštva u prvi plan proizilazilo je iz agrarne strukture Srbije i ostalih srpskih područja, a na drugoj strani bilo je značajan mobilizacioni faktor obećavanjem zemlje i budućim naseljavanjem seoske sirotinje. Socijalno-ekonomska pitanja bila su i u funkciji odgovora partizanskim rešenjima u oblasti društveno-ekonomske i političke organizacije. Šahovića rezolucija iz decembra 1942. govori o državnoj kontroli industrije, trgovine i bankarstva. U „Odgovoru četnika Draže Mihailovića na izjavu Vrhovnog komunističkog štaba NOV i POJ i Antifašističkog veća NOJ”, putem letka od 18. februara 1943, četnički pokret je označen za opštejugoslovenski pokret kojemu su strane separatističke pokrajinske ideologije. Pokret se, navodno, zalagao za radikalne promene u odnosu na društveni život, za socijalna i demokratska prava. Proklamovano je uništenje korupcije, predviđena kontrola države nad privatnim kapitalom i zaštita radništva. Kritikovan je strani kapital kao iskustveno koban za Kraljevinu Jugoslaviju. Na taktičku izjavu rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta od 8. februara 1943. četnički pokret je uzvraćao takođe taktičkom replikom.⁶¹

Približavanjem kraja rata, četnički pokret se sve više predstavljao kao socijalni pokret koji obraća pažnju na seljake i radnike. Stvarnost je, međutim, odudarala od ovih planova budućnosti. Verbalna obećanja nisu se mirila sa praksom četnika, obuzetih uništenjem „komunističkog zla”, čemu je posvećivana sva energija. Na socijalna pitanja upućivali su ih i pritiskali praksa narodnooslobodilačkog pokreta i Velika Britanija preko izbegličke vlade, a i deo intelektualnih krugova koji su se približavanjem kraja rata sve više izjašnjavali za liberalnu ideologiju.

Mihailović je uporno istrajavao na svojoj tezi da Velika Britanija neće ni pod kojim uslovima ustupiti Balkan SSSR-u, pa samim tim komunisti u Jugoslaviji ne mogu u krajnjoj liniji ni pobediti. U jednoj

⁶¹ B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 65.

depeši od 7. novembra 1943. Mihailović je lapidarno izrazio to gledište na sledeći način: „Engleska ne sme nikada prepustiti Balkan ruskom uticaju, jer onda gubi Sredozemlje...”⁶² Ovo jednostrano, apodiktičko gledište Mihailovića, od kojeg nije odustajao čak ni pod kritikom životne stvarnosti rata, ispuštalo je iz vida snagu narodnooslobodilačkog pokreta kao sovjetskog eksponenta, odnose u vrhu koalicije, gde Amerikanci nisu bili spremni da prihvate Čerčilova gledišta o sukobu sovjetskih i zapadnih interesa, vojnu slabost Britanaca na jugu Evrope, neviđenu sovjetsku vojnu nadmoć u završnoj fazi rata u tom prostoru, englesku umešnost neutralizacije opasnosti diplomatsko-političkim manevrima putem približavanja dojučerašnjem protivniku samo da bi izvukli maksimum realnih mogućnosti iz situacije koja za njih nije bila povoljna u vojnim procenama odnosa snaga.

Nesposobnost pronicanja u složene političke promene koje je donosio drugi svetski rat ujedinjavala se, u slučaju Mihailovića, sa njegovom provincijalnom optikom međunarodnih odlučujućih činilaca i krajnjom neelastičnošću i nefleksibilnošću prilagođavanja politike i strategije novoizmenjenim okolnostima koje su bile više nego jasne i savremenici sukoba u toku.

Kolaboracija kao strategija - nesagledive posledice

Ako bi se uopštavale najveće ideološke i političko-vojne slabosti Mihailovićevog pokreta, one bi se mogle svesti raščlanjivanjem na sledeće postavke: nespremnost da se bori protiv okupatora; neotklonjiva predubedenja prema komunistima koja su prerastala u nesposobnost taktičko-političkih manevara u okviru zajedničkog antifašističkog rata, bez obzira na otpor komunista da bilo s kim dele vlast, odstupe od svoje strategije, neprikosновенosti njihovog organizaciono-ideološkog identiteta; surevnjivost prema „civilima”, koji oduzimaju posao profesionalnim starešinama, a u okviru mogućnosti da se povežu principi organizovanja na bazi vojne obaveze i dobrovoljnosti u jedinstvenom ratu; revanšistička nacionalna politika bez nijansiranja pripadnika naroda i ustaških izvršilaca te politike.

Za Mihailovića komunisti su bili glavni protivnici kojima je trebalo slomiti kičmu u uslovima rata, pa makar i snagom nacionalnog neprijatelja, služeći se defanzivnim odnosom prema okupatorima a aktivnim prema partizanima, ustašama i Muslimanima. General Šari de Gol u komunistima je video armiju revolucije, kao i Mihailović. Slično generalu De Golu, Mihailović je gradio uglavnom vojni pokret. Mihailović je bio nepoverljiv prema bivšim političarima, iako se njihove usluge i pomoći nije mogao odreći, isto tako kao i Šari de Gol koliko god ih smatrao „demonima”.⁶³ Mihailović vidi sebe kao legitimnog

⁶²) AVII, Ča, K-3, Reg. br. 19/1; J. Tomasevich, n.d., 179.

⁶³) B. Petranović, Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939-1945, Skopje, 1985, 31.

vođu, vojnika koji nije položio oružje, koji nosi kontinuitet otpora Jugoslovenske vojske. Komunisti su uzurpatori, stranci, nasilnici, „bašibozluk“ koji se sastoji od Muslimana, Hrvata, Jevreja, služi stranoj ideji koja nema oslonca u organskoj strukturi srpskog naroda, protivnici su vere i porodice. Nije u pitanju neko naglo saznanje o komunistima u situaciji posle aprilskog rata, već trajno uverenje koje vuče poreklo iz vojske Kraljevine Jugoslavije, njenih akademija, antimarksističkih centara,⁶⁴ isto kao što su oficiri Kraljevine za komuniste bili glavni stub politike „velikosrpske hegemonije“, protagonisti starog sistema, okoreli konzervativci i protivnici narodnog preporoda. Za jugoslovenske oficire bilo je neshvatljivo i nedozvoljivo da im novi komandanti preuzmu posao, njima profesionalnim vojnicima, koji su kralju položili zakletvu i čija je funkcija da brane otadžbinu. Četnici su komuniste smatrali odnarođenim sinovima srpskog naciona, na koji su gledali kao na homogeni a ne socijalno složeni organizam. Nove starešine i vođi nisu odgovarale predstavama uglednijih seljaka, dobrostojećih seoskih domaćina, jer se radilo o đacima, studentima, radnicima i zanatlijskim radnicima koji su u patrijarhalno-konzervativnoj sredini preuzimali komandu koja je u svesti bila vezana za profesionalni vojni kadar i četničke vojvode kojima je to pripadalo na osnovu zaluga u prošlosti.

Mihailovićeva pozicija u Srbiji bila je otežana tretmanom četnika kao neprijatelja od strane Nedića i Ljotića. Nedićeva vlada smatrala je četnike „odmetnicima“, koji svojim akcijama ugrožavaju imovinu i živote, pozivajući ih na predaju marta 1942. godine u roku od pet dana. Svi četnički pomagači smatrani su njihovim saučesnicima. Među „odmetnicima“ su se nalazili: Draža Mihailović, potpukovnik Dragoslav Pavlović, major Miodrag Palošević, major Radosav Đurić kojeg je Draža Mihailović iz Sumadije uputio za komandanta četnika na jug Srbije i u Makedoniju, major Zaharije Ostojić, major Mirko Lalatović, kapetan Predrag Marković, major Velimir Piletić, major Dragutin Keserović, rezervni major Dragiša Vasić i drugi.⁶⁵

Nedića su zbog kolaboracionizma napadali oficiri u emigraciji i Radio-London, a kralj gaje, sa njegovim oficirima, ražalovao. Odgovor Milanu Nediću preko BBC upriličio je šef Vojnog kabineta Predsedništva vlade, major Živan Knežević. Pitao je Nedića šta je vlada narodnog spasa spasila u Srbiji kada je u njoj više grobova nego gradova, žena, dece, sveštenika i starijih ljudi. Pitao ga je zar ga nije sram što Še pokorava naredbama iz Berlina i nemačkih vojnih vlasti. Srpski narod je znao da je „zlo Berlina njihovo dobro, a da je dobro Berlina njegovo zlo“.⁶⁶

⁶⁴ VII, Aprilski rat 1941, 1969, 412-416, 258-260, 427^129.

⁶⁵ Z. Vučković, n.d., 226-7.

⁶⁶ Nedić je za četnike bio „beogradski vezir“, ali iskorišćavan za legalizaciju, dobijanje oružja i obaveštenja. Z. Vučković piše da se putem legalizacije kontrola SDS našla u rukama četnika. - Isto, 190. - Ilija Šumenković je iz Ankare obavestio Ministarstvo inostranih poslova 20. oktobra 1941: „... On (Nedić - B.P.) tvrdi da će kaznene ekspedicije doći tek ako bi njegove akcije bile bezuspešne. Međutim kaznene

Malobrojni srpski fašistički pokret „Zbor“, oko Dimitrija Ljotića, zalagao se za Srbiju u „novom poretku“, istupao protiv četnika i Mihailovića, protiv Jugoslavije a za „srpstvo“, ali nije napadao monarhiju i Petra II Karađorđevića. Za njih je kralj bio mladić koji je suprotno svojoj volji odveden iz zemlje i na Ostrvu predstavljao britanskog zatočenika. Četnici su uzvraćali na Ljotićevske napade, o čemu govore brojni međusobni obračuni.

Da li je bilo ili ne saradnje između sila Osovine i Draže Mihailovića? Mihailović se direktno susreo sa nemačkim predstavnicima novembra 1941. godine u Divcima. Po ratnim zakonima Kraljevine Jugoslavije, on je imao pravo na to da pregovara sa predstavnicima okupacione sile. Kao vrhovni komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini, Mihailović je dozvoljavao saradnju svojih jedinica sa silama Osovine i kvislinzima, posredno (legalizacija) ili direktno. Saradnja se ostvarivala lečenjem četnika u italijanskim, nemačkim i kvislinškim bolnicama, dobijanjem naoružanja i municije, hrane, zajedničkim dejstvima na sektorima fronta ugroženim od partizana. Saradnja je proizlazila¹ iz činjenice daje četnička strategija polazila od uništenja komunista posredstvom okupatora u okviru drugog svetskog rata. Kolaboracija je u Crnoj Gori, Sandžaku, Dalmaciji bila očigledna, nesporna, dokumentarno potvrđena. Četničke jedinice odstupale su 1944-1945. sa Nemcima.

Martin Dejvid pravi razliku između „nagodbi“ i „saradnje“. On smatra da je nagodba u gerilskom ratu privremen i ograničen sporazum između protivnika, koji ne menja osnovno, uzajamno osećanje neprijateljstva, dok „saradnja“ znači potpun savez za postizanje ciljeva koji su zajednički.⁶⁷ Ova diferencija je prihvatljiva, ali uz više bitnih ograničenja. Te nagodbe su u nekim krajevima Jugoslavije bile trajne, strateške naravi, s ciljem da se unište partizani kao glavni neprijatelji i za četnike i za okupatore. Četnici, koji su ulazili u najotvoreniju kolaboraciju, smatrali su sebe i dalje snagama koje su na strani saveznika, iako su u isto vreme saradivale sa njihovim protivnicima iz redova Italijana i Nemaca, izuzimajući ilegalne Mihailovićeve snage koje su bile progonejene a njihovi jataci i simpatizeri postajali žrtve okupatorskih repres-

ekspedicije nemačke vojske, kao u Mačvi, vođene su istovremeno i paralelno sa akcijom njegovih odreda“... „Izgleda zasad da su Nemci pomoću Nedića išli zatim da dobiju jednu političku srpsku instituciju koja bi sve nemačke protivnike okupacije oglasila za razbojnike, tako da i na taj način opravdaju uništavanje Srba od strane Nemaca.“ - AJ, 103-58. - Mihailović je slao depeše Vladi da se „raščinuju“ oficiri saradnici Nedića i Ljotića, kao i da se na mnoge primeni smrtna kazna. Vlada je na traženje D. Mihailovića preko Radio-Londona dala saopštenje u kome se oštro napadaju „izdajnik Nedić i zločinac Ljotić.“ - Sl. Jovanović - St. Simiću od 12. avgusta 1942. AJ, 103-61. - Mihailović se 24. februara 1942. obratio predsedniku vlade tražeći da se liše čina Nedićevi oficiri: pukovnik Ljuba Babić, pukovnik Miloš Masalović i drugi. - Isto. - Preko Radio-Londona Nedić i njegovi saradnici su žigosani kao izdajnici. Traženo je da se na njih primeni slovo „Z“. „Celokupni rad đenerala Mihailovića i kraljevske vlade u Londonu bio je“ - kaže se - „upućen protiv narodnih izdajnika Nedića, Ljotića i Pećanca“. - Isto.

Dokumenti Huverovog instituta, Rodoljub ili izdajnik, Slučaj đenerala Draže Mihailovića, s uvodnom studijom Dejvida Martina, Beograd, 42.

lija. Te snage su, međutim, bile malobrojne u poređenju sa snagama masovne kolaboracije.

Cinjenički gledano, nemoguće je preći preko toga da su Italijani naoružavali četnike, a četnici predavali zarobljene partizane okupatoru ili im sami sudili, krvnički se obračunavali sa pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta, kažnjavali oficire koji su saradivali sa NOVJ; učestvovali su u brojnim akcijama protiv partizanskih snaga u raznim ofanzivama i kaznenim ekspedicijama koje su organizovali okupatori.

Jugoslovenska kontrarevolucija je bila masovna, reljefno podeljena na prozapadni i profašistički deo, nacionalno suprotstavljena, a u okviru nacije sukobljavana po osnovu rivaliteta vođa i komandanata, iz užih ideološko-političkih razloga. Najveća podela postojala je na merilu koje su snage na strani saveznika a koje na strani okupatora. Snage na strani okupatora smatrane su manje značajnim sa stanovišta sutrašnjice, jer su one delile sudbinu okupatora. Bile su štićenici okupatora, poistovećivale se s njim, politički i ideološki. Prozapadne snage smatrale su se sutrašnjim pobednikom, ukoliko ih ne nadvisi i deklasira narodnooslobodilački pokret.

Mihailović je od maja 1941. održavao preko svojih ljudi veze sa Milanom Aćimovićem, koji je inače smatrao da snage Mihailovića i one u službi režima ne treba da se sukobljavaju već „diskretno koordiniraju“, jer je bolje da ljudi koji se odmetnu padnu pod uticaj „jednog nacionalnog i trezvenog čoveka, nego li pod uticaj komunista“.⁶⁸

Mihailović se, na drugoj strani, oštro razgraničavao sa Ljotićem. Jula 1942. Mihailović je javljao Vladi u Londonu da je Ljotić „Najomrznutiji u narodu i sinonim izdajstva“, da su Ljotićevci „najveći nemački saradnici“, daje „Kragujevac Ljotićevo delo“; „Lako bismo s Nemcima da nemamo ogromne smetnje Ljotića, Nedića i Pećanca. Narod ih sve prezire“. ... „Nedić i Aćimović, s jedne, i Ljotić s druge strane u stalnoj su borbi za vlast. Obe strane takmiče se u služenju Nemcima“. Osuđivao je dolazak iz ropstva i stavljanje Nemcima u službu generala Milutina Nedića, kao i sve one koji su radili za račun „beogradskog pašaluka“.⁶⁹ Nedić se, pak, natezao da se predstavi kao borac za srpski narod zapadno od Drine, ali njegovi zahtevi za pripajanje istočne Bosne, Sandžaka i Srema nisu mogli uroditi plodom, jer se radilo o teritoriji NDH kojoj je Treći rajh davao prvenstvo, a što se tiče oblasti pod italijanskom okupacijom nemačko-italijansko razgraničenje već je bilo izvedeno i trajno.

⁶⁸ Do prvih dodira između Aćimovića i Mihailovićevih ljudi došlo je već maja 1941. godine. Preko posrednika septembra 1941. zaključen je i sporazum između Nedićevih predstavnika i četnika, koji se zasnivao na pomoći u naoružanju, municiji i protivpartizanskoj akciji. - Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 24.

⁶⁹ U Mihailovićevim depešama br. 54. od 2. decembra 1941, br. 55 od 7. januara 1942, br. 64. od 23. januara 1942, br. 133 od 5. aprila 1942, br. 149 od 28. aprila 1942. napadaju se Ljotić i njegovi saradnici (zbog namere da pošalju Srbe na Istočni front, što ometaju rad Mihailovića, šire lažnu propagandu i progone četničke jedinice). Ljotić se optužuje što Mihailovića i njegove četnike naziva „banditima“, a njegova štampa vrvi od pogrdnih izraza na račun četnika. - AJ, 103-6.

Pripadnici Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa najradikalnije su se razilazili sa Mihailovićem. U naređenjima Mihailovića borba protiv Ljotićevaca stavljana je čak ispred borbe protiv Vermahta. U zakletvi Ljotićevaca bila je predviđena borba i protiv komunista i četnika. Istovetne odrednice „srpski narod“ i „monarhija“ nisu mogle da ih ne razdvajaju, samim tim što su uporišta imali na dvema sasvim suprotnim stranama - dobrovoljci na nemačkoj, videvši Srbiju u Hitlerovom „novom poretku“, za razliku od četnika čije je međunarodno uporište bio antifašistički zapad. Delio ih je i odnos prema Jugoslaviji, koju su Ljotićevci odbacivali kao štetnu konstrukciju po srpski narod, za razliku od četnika koji su se nominalno za nju zalagali, kao i za obnovu Jugoslavije, ali u kojoj bi srpski narod imao prednost ujedinjen u homogenoj Srbiji, kao jednoj od tri jedinice federativne Jugoslavije, zajedno sa Hrvatima i Slovencima.

Saradnju četnika sa Italijanima zapažali su mnogi saveznički oficiri, jer su o njoj ostali brojni tragovi (ugovori, potvrde, fotografije, izjave, slike sa bojišta četničkih i italijanskih oficira itd.).⁷⁰⁾ Čak i pisci u inostranstvu ne mogu da zaobiđu ove akte kolaboracije, govoreći o „makijavelističkim nagodbama sa Italijanima, i docnije sa Nemcima“. Ima istoričara koji plediraju za „funkcionalizacijom“ te saradnje, objašnjavanjem da je četnicima trebalo oružje, municija, sanitetski materijal, jer su ih Britanci sasvim zaboravili. Uzgred, nije zгорега navesti da su se snage NOVJ borile u punoj strateškoj blokadi do septembra 1943, a od tada do susreta sa trupama Crvene armije, septembra 1944, u delimičnoj. Četnička argumentacija da nisu bili sposobni za frontalnu borbu sa neprijateljem demantuje se borbom suparničke partizanske snage koja će joj omogućiti osvajanje vlasti, prilaženje srpskih snaga u NDH i dobijanje odlučujućeg antiokupatorskog aduta prema saveznicima.

Mihailovićeви komandanti obavештаvali su svog komandanta o pregovorima sa Italijanima, ali on protiv toga nije ustajao. Uostalom, sama akcija legalizacije četnika u Srbiji radi „prezimljenja“ i održavanja u toku zime 1941-1942. potekla je od Mihailovića pre uništenja njegovog štaba decembra 1941. Četnički pregovori izvirali su iz Mihailovićeve strategije iščekivanja, zaštite srpskog življa, stavljanja težišta na akciju protiv komunista, onemogućavanjem njihove borbene aktivnosti i propagande.

Srbima je taktiziranje s Italijanima donosilo spas od ustaških pokolja. Dobijeno je oružje, hrana i mogućnost stvaranja jedne poluslo-

⁷⁰⁾ Centralni sporazum između Italijana i četnika u Crnoj Gori uglavljen je 24. jula 1942. na Cetinju, između guvernera Crne Gore, armijskog generala Aleksandra Pirćio Biorlija i predsednika Crnogorskog nacionalnog pokreta generala Blaža Đukanovića. Četnici su se obavezivali da saraduju sa Italijanima u borbi protiv komunizma, na povratku reda i mira. Đukanović je izrazio „beskrajnu zahvalnost“ italijanskim vlastima za pomoć pruženu narodu, uveravajući da će se crnogorski nacionalisti sa „vječnim poštovanjem sjećati hrabrih italijanskih vojnika, koji su dali svoj život u zajedničkoj borbi protiv komunizma“.

bodne zone u kojoj se mogla sprovesti vojna i politička organizacija srpskog naroda. Četnici su sa Italijom na tlu treće države, NDH, pregovarali kao dva faktora koji su imali svoje obostrane interese u međusobnom iskorišćavanju. Četnici su podsticani da okupiraju celu Bosnu kako bi imali veći prostor za svoju aktivnost, mada to Nemci nisu dozvoljavali, vraćajući ih preko demarkacione linije. Nemci su branili NDH, iako su bili nespremni da uđu u čeon sukob sa svojim glavnim saveznikom - Italijanima oko Pavelićeve države, ali i odlučni da onemoguće prevlast Italije u prostoru NDH.

Saradnja Srba sa Italijanima doprinosila je puštanju njihovih porodica itnerniranih od ustaša. U zamenu, Italijani su tražili red i mir. Na drugoj strani, obezbeđujući Srbe od ustaških zuluma, oni su ih praktično okretali protiv ustaša, bar do mere koja nije ozlovoljavala Nemce, imajući istovremeno garanciju o sprečavanju partizanskih akcija.

Italijani su nastojali da političkim sredstvima pacificiraju dobar deo „pobunjenika“, rukovodeći se i vojnim razlozima da izgube što manje svojih ljudi. Gledali su u četnicima snagu koju mogu upotrebiti protiv partizana, kao glavnog neprijatelja. Nacionalistički orijentisani četnici nisu ometali njihovu okupacionu upravu, bivajući obuzeti uništavanjem partizana ili smanjivanjem opasnosti po svoj narod od ustaša. Italijanska komanda je pod okupacijom koristila protiv partizana kombinovana sredstva - vojna i politička. Među političkim dolazi do izražaja napadni srbofilski stav Italijana prema četnicima i progonjenom stanovništvu, koji se ogledao u raznim vidovima: od prihvata na svojoj teritoriji do organizovanja oružanih odreda, pregovaranja sa četnicima, saradnje sa raznim srpskim prvacima, otvaranja pravoslavnih crkava, vraćanja imovine, puštanja Srba iz zatvora, primanja u državnu službu ugroženih, davanja materijalne pomoći izbeglicama, dodeljivanja penzija itd. General Mario Roata bio je tipičan predstavnik italijanske političko-vojne škole, sa svojim generalima - Dalmacom, De Blaziom i drugima.

Italijani su u krajnjoj liniji koristili četnike i protiv NDH, jer su na taj način neutralisali srpskom nacionalnom snagom svog suparnika na Jadranu, razrivali režim nezadovoljan Rimskim ugovorima o predaji Dalmacije Italiji, koji je pri tom držao sirovinsko zaleđe jadranske obale, ometajući prodor Italije na Balkan i u Podunavlje; ustaški režim je sve više skretao na nemačku stranu zaboravljajući na usluge Italije i obaveze koje su ustaše primile za vreme emigracije. No, glavno u italijanskoj politici je bilo da se četnici iskoriste u borbi protiv partizana. Italijani su radili preko Dobrosava Javđevića i Radmila Grđića kao nacionalista, antikomunista i anglofila, ali i ljudi koji su se nalazili u rukama Italijana. Četnici su nastojali da navedu Italijane da okupiraju i istočnu Bosnu ne bi li tako mogli bolje da zaštite Srbe. Srpski prvaci su u njih imali poverenje, iako su Italijani Hrvatima bili saveznici, videvši da među njima postoje protivurečnosti. U pacifikaciji istočne Bosne Italijani su mogli očekivati pomoć četnika, koji su se s njima

mogli boriti protiv partizana, dok nisu bili spremni da se bore rame uz rame sa ustašama, pa i sa Nemcima koji su se takođe surovo obračunavali s neboračkim življem prilikom „čišćenja” borbenog prostora.

Dobrosav Jevđević saradivao je i sa Nemcima, ali nije želeo da prizna NDH, ustaško vrhovništvo, pa čak i četničke odrede koji su sklopili sporazum sa hrvatskim vlastima (Ozrenski, Trebavski i Borjanski). Jevđević je septembra 1942. nudio Nemcima „prijateljstvo svih Srba” ako bi dobio deset dana određene ruke da posvršava sa ustašama u istočnoj Bosni, s tim da se u tom vremenu ponašaju „dezinteresirano”, uspostavljajući posle toga svoje posade gde god žele. Garantovao je Nemcima, pod bilo kakvim jamstvom, održavanje reda i mira u istočnoj Bosni od Sarajeva do Višegrada.⁷¹⁾ Svestan težine ekonomske situacije, Jevđević je očekivao u istočnoj Bosni 1943. „revoluciju gladi”.

Italijani su se obavezivali da neće razoružavati četničke snage kojima je oružje bilo potrebno radi odbrane srpskog življa od ustaša. Četnici i Italijani ostaju neprijatelji, ali se tolerišu ukoliko Italijani ne napadaju četnike i obratno. Od Italijana se tražilo da daju srpskom stanovništvu stvarne garantije za zaštitu slobode, lične i imovinske, verskih nacionalnih prava. Major Boško Todorović je od početka uviđao koliko ova saradnja sa Italijanima može kompromitovati četnike i poslužiti u partizanskoj propagandi u antičetničke svrhe. Postignuti sporazumi četnicima su omogućavali da dođu do oružja, a na drugoj strani do „trgovačkog sporazuma” o razmeni artikala koji su bili potrebni četnicima i Italijanima. Prema sporazumu sa četničkim delegatima predviđeno je da se u svim onim krajevima koji budu okupirani od Italijana razoružaju sve ustaše, ma pod kojim vidom one bile naoružane, kao što je ustaška bojnica, pomoćna žandarmerija, građanska i seoska milicija.

U nacionalno-mešovitim krajevima NDH četnici su se naprezali da ubede Nemce da četnici nisu „komunisti” niti „banditi”, već „branioci srpskog naroda od najvećeg srpskog neprijatelja komunista i njihove braće ustaša”. Četnički komandant Kamenko Jevtić upozoravao je svoje borce da se ne suprotstavljaju nemačkoj kaznenoj ekspediciji u istočnoj Bosni u zimu 1942. Srpski narod mogao je spasiti samo razum i borba na život i smrt sa komunistima koji su utekli iz Srbije. Od „svojih” se tražilo da budu velike diplomate kako bi se mogao sačuvati narod.⁷²⁾ Višegradski četnički odred opremio je četvu koja je januara 1942. trebalo da pođe sa Nemcima u „svetu borbu protiv komunista za slobodu bratskih naroda a odvajanje višegradskog sreza od Ustaša”. Ostavljan je slobodan prolaz nemačkim trupama, koji nije štetio

⁷¹⁾ Težište saradnje je ipak bilo na Italiji, jer je od te kolaboracije - u viđenju istaknutih četničkih prvaka - zavisila sudbina srpskog naroda. Radmilo Grđić piše krajem 1942. Petru Bačoviću o suštini četničke strategije u zapadnim srpskim krajevima. Napad na Italijane Grđić je smatrao početkom „katastrofe srpskog naroda na području NDH i potpunog sloma naše četničke organizacije i celokupne naše nacionalne akcije na ovom području.” - AVII, K-149, Reg. br. 26/5a.

⁷²⁾ AVII, Ča, K-231, Reg. br. 1/12; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 118-19.

interesima četnika, ali se borba protiv ustaša nastavljala bez ikakvih pron.ena. Ističući da štite srpski narod, četnici su sticali prednost u odnosu na partizane. Četnička propaganda podvlačila je istovetnost partizana i ustaša, za razliku od ustaške koja je izjednačavala četnike i komuniste. Navođeno je da sporazumi sa Italijanima ne obavezuju vladu i četničku vojsku koje su i dalje u ratu sa Kraljevinom Italijom.

S italijanskom podrškom četnici su obezbeđivali život srpskih sela. Nastojalo se da se u njima, uz pomoć okupatora, uspostave srpske civilne vlasti. Odnos prema Italijanima kao okupatorima bio je rešen na načelu da se međusobno ne napadaju. Boško Todorović, komandant operativnih jedinica Bosne i Hercegovine, pozivao je stanovništvo na korektnost prema okupatoru analogno stanovništvu Srbije u prvom svetskom ratu 1915-1918. godine. Pravio je razliku između „dobrovoljne organizacije srpskih četnika“ i redovne četničke vojske, koja se posle „lažnog primirja“ i nezakonito potpisane kapitulacije, nalazi u defanzivi, delom na savezničkoj teritoriji (na Bliskom istoku, tzv. zagranična vojska), a delom u „slobodnim srpskim planinama i oslobođenim delovima Otadžbine“ pod komandom Mihailovića, člana Vlade priznatog od svih saveznika, čak i od „bratske Rusije“. Ova saradnja mogla je teći do „neophodno potrebne mere“ i nije obavezivala vladu, redovnu vojsku i Vrhovnu komandu.^{73'} Boško Todorović je pre svoje pogibije, početkom 1942, smatrao da se treba čuvati kompromitacije zbog saradnje s okupatorom. No, četnički oficiri su bili ovlašćeni da u zaštiti srpskog življa traže nagodbu sa okupatorom. Bila je to strategija koja će prerasti u trajnu praksu. Zaštita na strani okupatora omogućavala je da se aktivnost četnika usmeri protiv partizana kao glavnog protivnika. Četnici su svoju pasivnost prema okupatoru pravdali odnosom snaga koji nije bio povoljan za uspešan otpor, pa čak bi bio i štetan za srpsko stanovništvo. Otuda je deo četnika „strategijski odstupao“, dok je drugi ostajao sa stanovništvom radi njegove zaštite i u saradnji s okupatorom. Izvođena je sličnost sa ponašanjem sanitetskih, opštinskih i policijskih organa prilikom odstupanja regularne vojske.^{74'}

Četnici zapadne Bosne, Like, Dalmacije i Hercegovine su bili legalizovani, to jest „dejavuju u tesnoj saradnji sa Italijanima te im predaju i sve zarobljenike i krivce“, kako su Mihailovića izveštavali njegovi komandanti 28. jula 1942. godine. Major Petar Bačović javljao je Zahariji Ostojiću da pojedini oficiri negoduju „protiv štaba Vojvodinog“, jer taj štab „ništa ne radi nego se u Splitu kupa, juri kurve“, usled čega je prenosio svoje mišljenje da se Trifunoviću naredi da ode na Dinaru. Mihailoviću se prigovaralo što Srbija mnogo ne haje za Bosnu. Oficiri su nerado primali promenu mesta i jedinica, rukovođeni time koji je položaj „masniji“, gde se bolje jede i pije, manje radi i u štabu za nerad nikome ne odgovara.^{75'}

^{73'} Zbornik NOR, tom XIV, 1, 15-17, 127, 148.

^{74'} Isto.

^{75'} AVII, K-222, Reg. br. 47/5; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 484-490.

S Italijanima su saradivali Ilija Trifunović, Dobrosav Jevđević,⁷⁶⁾ Petar Baćović, pukovnik Bajo Stanišić, kapetan Pavle Đurišić i drugi. Saradnja se pravdala likvidacijom komunista i odbranom i zaštitom srpskog naroda u NDH. U Srbiji je deo oficira bio legalizovan kod Nedića, koji je tretiran kao nemački sluga. Oficiri Mihailovića u sastavu jedinica Milana Nedića tražili su od svog komandanta da se preko Radio-Londona izdejstvuje da budu lišeni čina ili na drugi način žigošu kao odani saradnici kvisinga kako bi bolje obavljali posao za račun organizacije Mihailovića.

Dobrosav Jevđević je izveštavao da su bez milosti likvidirani zarobljeni „stranci profesionalni komunisti“. Italijani su dovođeni na osmatračnice četnika da im se demonstriraju operacije „kao klasičan primer, diveći se hrabrosti i izdržljivosti četnika“. Komuniste su shvatali kao „krvnike“, iako „braću po krvi“. Jevđević je jadikovao što mnogi četnici nisu bili svesni ideoloških ciljeva borbe, rukovodeći se instinktom lične i krvne osvete nad onima koji su im poubijali porodice i zapalili domove. No, mnogi su molili da ne streljaju zarobljenike, čak i najgore „krvnike“, jer su Srbi. Partizani su, po njemu, još „krvničije“ uništavali četnike, nego što su napadali Italijane i Nemce, jer su izgubili i u „potsvesti nacionalni osećaj“, proglašavajući četnike za neprijatelje broj jedan, ispred „fašista i Hitlerovaca“.⁷⁷⁾

Italijani su otvoreno pomagali četnike u borbi protiv komunizma, ali ne i na „protivhrvatskoj osnovi“. Ilija Trifunović i Dobrosav Jevđević u razgovoru sa generalom Mariom Roatom septembra 1942. upozoreni su da četnici ne smeju imati politička obeležja. Trifunović i Jevđević su Roati predstavljali Dražu Mihailovića kao efektivnog vođu samo u staroj Srbiji i Makedoniji, dok je za ostale Srbe on ostajao samo moralni vođa. Srpski narod u Bosni ne bi mogao preduzeti akcije protiv Italijana čak i kada bi slično naređenje poteklo od Mihailovića. Opšta naređenja Italijani su izdavali Trifunoviću, a lokalnim četničkim jedinicama komande armijskih korpusa.

Vojvoda Momčilo Đujić je, na jednoj strani, spasavao srpski živalj od ustaša, ali je na drugoj saradivao sa Italijanima protiv ustaša i partizana, zatim sa ustašama protiv „komunista“. Ne nedostaje pisanih izvora o Đujićevoj kolaboraciji, „čišćenju“ srpskih sela označenih za partizanska, surovim likvidacijama Srba koji su saradivali sa partizanskim snagama. Četnici Đujića, Branka Bogunovića i Mane Rokvića u oblasti Dinare saradivali su s Italijanima, ali i sa ustašama u borbi protiv partizana, primajući po toj osnovi municiju, oružje i novac od domobranskih stožera.⁷⁸⁾ U svojstvu antikomunističke dobrovoljačke milicije (Anticomunista milizia volontaria) Đujić i njegove jedinice su od Italijana dobijali hranu i platu, dejstvovali sa italijanskim trupama protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Đujićevi četnici saradivali su i

⁷⁶⁾ U italijanskim izvorima Jevđević se vodi kao „konfident“.

⁷⁷⁾ AVII, Ča, K-274, Reg. br. 12/2.

⁷⁸⁾ Isto, Reg. br. 12/6-1; 35/11-1.

sa nemačkim snagama u borbama protiv zajedničkog neprijatelja u obezbeđivanju pruge Bihać - Šibenik i u akcijama izviđanja. Ulaženjem u kolaboraciju preko mere, bez obzira na motive kojima se rukovodio, Đujić je već smetao Draži Mihailoviću, koji je septeihbra 1943. zathevao od njega da prestane sa kolaboracijom. Mihailović je bio nezadovoljan i odnosom Đujića prema oficirima koje mu je upućivala Vrhovna komanda, od kojih su neki bili i likvidirani.

Uspostavljanje „koridora“, to jest veza između Hercegovine i zapadne Bosne, uveliko je zavisilo od Italijana. Za glavni cilj četnici su proglašavali spasavanje srpskog naroda i stvaranje sredstava za „materijalizaciju granice srpske države“ kada rat bude završen.

U Bosni i Hercegovini, gde je srpski narod bio izložen neviđenom genocidu ustaša, četnici su bili neka vrsta protivzaštite i samoodbrane, bez obzira na sve sporazume koje su zaključivali sa ustašama, priznajući za dobijeno „streljivo“ njihov suverenitet, prihvatajući da se s njima i okupatorima suprotstavljaju snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Crnogorski četnici koji su - ako se izuzmu sandžački krajevi, oni prema Hercegovini i delom prema Albaniji - lišeni egzistencijalnog straha od genocida, otišli u kolaboraciju koja je bila javna, svima vidljiva, ugovorno utvrđena i krajnje kompromitujuća. Legalizacija kao u Srbiji bila je isključena, samim tim što su četnici, budući unionisti, bili u sukobu sa separatistima, kao pristalicama obnove crnogorske države i dinastije Petrović - Njegoš. Za kolaboraciju u Crnoj Gori Mihailović je i te kako znao, jer je posle razbijanja njegovog štaba u Srbiji preneo sedište u Crnu Goru, blizu Kolašina.

Saradnja je rezultirala iz pomoći koju su Italijani ukazali četnicima u borbama za proterivanje partizana iz Crne Gore, izmirivanjem potreba u oružju, hrani i novcu, a na drugoj strani i iz Mihailovićeveg shvatanja da ovu kolaboraciju treba do kraja rata iskoristiti za uništenje komunista kao glavnog neprijatelja. Kombinovalo se i sa tim da četnici obezbede prihvat i kapitulaciju Italijana u trenutku iskrcavanja zapadnih saveznika, što je navodno i ovima odgovaralo. Zamišljeno „lukavstvo“ više je nego skupo plaćeno: kompromitacijom, gubitkom oznake nacionalne snage, blokadom sazrevanja da moraju jednom postati samostalan faktor u jugoslovenskim odmeravanjima i aktivan antifašistički sudeonik u situaciji kada se očekivalo savezničko iskrcavanje na jugu Italije.

Na tlu istočne i zapadne Bosne četnički komandanti i štabovi sklapali su pismene sporazume sa predstavnicima ustaša, priznajući suverenitet NDH i preuzimajući obavezu da se bore protiv „komunističkih bandi“. Na osnovu naređenja vojnog zapovedništva, Uroš Drenović je aprila 1942. zajedno sa „hrvatskom vojskom“ čistio teren od komunista. Sporazumi su imali odredbe poput ove: „Hrvatske oružane snage će svojom snagom zaštićivati srpska sela u zajednici sa četnicima od napada komunista odnosno tzv. 'partizana'“. Za uzvrat dobijena je državna potpora za udovice, porodice čiji su hranoci u zarobljeništvu, pravo na slobodno ispovedanje vere, slavljenje verskih praznika i slava,

kao i jednakost pred zakonom. Sporazumi su sklapani pod uticajem prvobitnog, još nezalećenog šoka vezanog za klanje srpskog življa koje se nastavljalo uprkos nemačkoj politici pacifikacije. Ustaše su u nastupanju i pod zaštitom Nemaca „pustošili sve što je srpsko”. Ubijane su i žene i deca, silovano, pa je među svim grozotama zabeleženo i pečenje živih ljudi. Prilikom prebegavanja preko Drine deca su znala ostati na drugoj strani, dok su roditelji stradali pod mitraljeskom vatrom ustaša.^{79'}

Situacija srpskog življa u Bosni bila je više nego beznačajna: između ustaških zločina, Nemaca, otpora komunistima nakon tzv. nacionalnog osveščivanja. Komandanti četničkih odreda u istočnoj Bosni gledaju, u proleće 1942, u komunistima „prethodnicu crvene armije”. Obraćajući se komandantima domobrana, oni su navodili da četnici uopšte nisu „ratujuća strana”. „Mi ne vodimo rat ni s kim, mi samo branimo svoje živote, branimo srpski narod a na to imamo pravo po prirodnom zakonu,... po pravu samoodbrane”. Ovi ljudi stekli su krvavo iskustvo sa ustašama i muslimanskom milicijom. U drugoj polovini 1942. nudili su se domobranima kao element reda i mira samo da bi se odbranili od komunista - „razularenih, ostrvljenih i na pljačku i ubistva naučenih elemenata”.^{80'}

U Bosni su sa NDH saradivali: Trebavski četnički odred (komandant Savo Božić), Ozrenski četnički odred (komandant Cvijetin Todić), Zenički četnički odred (komandant Golub Mitrović), Vojno-četnički odred „Borje” (komandant Radoslav Radić), četnički puk „Manjača” (komandant Vukašin Marčetić), Vojno-četnički bataljon „Obilić” (komandant Lazar Tešanović). Jula 1942. formiran je Glavni štab i preciziran odnos prema NDH po pitanju vojske, poreza, tranzita, osiguranja pruga. Priznati su svi ugovori zaključeni između pojedinih četničkih odreda i NDH. Prekidom sukoba sa hrvatskim domobranstvom prekidala su se i neprijateljstva protiv „savezničkih nemačkih i italijanskih četa”.^{81'}

Srpski narod u istočnoj Bosni našao se kao žrtva ustaških zločina posle obrazovanja NDH, a u prvoj polovini 1942. u „krvavoj borbi između četnika i partizana”, započetoj januara 1942. i završenoj juna iste godine partizanskim porazom i odstupanjem dalje na zapad, prema Bosanskoj krajini.

Četnici su u Bosni, bivajući pritešnjeni, šurovali sa ustašama, čemu se Stevan Botić, zemljoradnički prvak, nije suprotstavljao. Petar Baćović je sporazume sa ustašama ocenjivao kao „fatalne”, jer su obrazovani neki „hrvatski četnici” i „žigovi četničkih stožera sa hrvatskim grbom”, što je koristilo hrvatskoj državi i diskreditovalo četnike u komunističkoj agitaciji. Četnici, koji su ušli u kolaboraciju s ustašama, govorili su o „nekom bosanskom pokretu” i ne spominjući Dražu Mihailovića. Baćović je tražio da se kontroliše utrošak novca koji se dobijao od

Isto, K-234, Reg. br. 1/2; K-233, Reg. br. 1/8; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 215-17.

f AVII, K-233, Reg. br. 1/8.

⁸¹⁾ Isto, Reg. br. 1/8, 5/8.

Vrhovne komande, a na drugoj strani preporučivao izdavanje jednog opšteg raspisa da se u organizaciju ne uvlače Jevreji „jer sa njima imamo hrđavo iskustvo“.

Srpsko stanovništvo na Majevidi nije bilo spremno da se lako povinuje komandantima sa strane, koji nisu poznavali lokalnu situaciju. „Ustrašeno“ od muslimanske milicije i njenih zuluma na osnovu prethodnih krvavih iskustava, srpske starešine su se ustručavale da pucaju na Nemce znajući da bi to izazvalo opšti napad na Majevidu i nemačku kaznenu ekspediciju. „... I u tom slučaju bićemo sami krivi za propast srpskog naroda na Majevidi“. Oružje se čuvalo kako za odbranu od Muslimana, tako i za odbijanje partizana.

Organizaciju saradnje s Italijanima sprovodio je za Hercegovinu, Dalmaciju, Liku i zapadnu Bosnu Ilija Trifunović, koji je po dolasku u Split aktivno učestvovao u organizaciji i akcijama vojske Momčila Đujića. Pod imenom Dinarske divizije, ova vojska je bila sastavljena od pukova: „Petar Mrkonjić“, „Gavrilo Princip“, „Kralj Aleksandar“, „Kralj Petar II“, „Onisim Popović“, Vojnočetnički odred Drenovića i Bukovički četnički odred. Operisala je protiv ustaša i partizana. Ličkim četničkim odredima komandovao je potpukovnik Ilija Mihić. Svi četnički odredi na teritoriji Hercegovine legalizovani su kod Italijana i dobijali od njih hranu, oružje i municiju.

Mihailović se sa Trifunovićem i ostalim četničkim komandantima sastao 22. jula 1942. u Zimonjića kuli, južno od Avtovca. Prema italijanskim izvještajima, Mihailović je jula 1942. u Zimonjića kuli izjavio da je vlada vršila pritisak na njega da raspali gerilski rat protiv trupa osovine na Balkanu, ali je on odgovorio da učešće Srba u borbi može da bude razmatrano tek kada se Britanci i „Rusi“ budu našli u susednim državama, Mađarskoj i Bugarskoj. „Ovo zbog toga što se, s obzirom na već pretrpljene gubitke srpskog stanovništva u ratu, u ustaškim progonima i u partizanskom ustanku, tom stanovništvu ne mogu nametati nove žrtve i novi rizici...“⁸² Veze sa Italijanima držao je Jevđević, sa drugim Mihailovićevim oficirima u Splitu i Sušaku.

Mihailović je od početka ostao zarobljenik strategije iščekivanja. Dragiša Vasić je maja 1942. podržavao strategiju iščekivanja, vezujući je za strah od nediscipline koju bi mogle izazvati borbe pre vremena. „Pitanje discipline od najveće važnosti je i zato: što bi razuzdane i nedisciplinovane mase mogle da izazovu preuranjeni ustanak od čega se treba čuvati kao od žive vatre“. Vasić je, takođe, strahovao da li postoji vojna snaga za tako nešto. Plašio se i od dolaska vojske u kojoj bi bilo Hrvata i Slovenaca, koji bi mogli pokvariti četničke planove i odmazdu pre svega, prisećajući se - kako kaže - „šake Hrvata“ koja je učestvovala u proboju Solunskog fronta praveći od toga kapital narednih godina, preuveličavanjem svoje uloge.⁸³

⁸²) Zbornik NOR, tom XIV, 1, 428.

⁸³) A VII, Ča, K-12, Reg. br. 31/2.

Rano, već januara 1942, pomišljalo se na ovladavanje delom jadranske obale zbog lakše veze sa „zagraničnom vojskom“ i saveznicima, pre svega u Hercegovini. Stoga i isticanje značaja „oslobođenja“ Hercegovine od „Turaka“ i izvođenje mobilizacije boraca za operacije van Hercegovine. Major Boško Todorović je saradnju sa Italijanima opravdavao nizom razloga: posredstvom „srpskih“ dobrovoljačkih četnika odvojiti Italijane od Pavelića i „Turaka“, kao njemu „odanih renegata“; postići da se četnički odredi mogu što slobodnije kretati na celoj teritoriji okupiranoj od Italijana, čime bi bilo upola rešeno srpsko pitanje u ovim krajevima preuzimanjem civilne vlasti od Srba, prinudnim iseljenjem muslimana i katolika, da bi se u duhu direktiva Vrhovne komande čitavi pukovi mogli kretati pod zaštitom dobrovoljačkih četnika koji „prividno“ saraduju sa Italijanima, tajno i po ešalonima prebacivati duž dinarskih planina iz Srbije u Liku ili kroz Sandžak i Crnu Goru u oblast Skadra, Drača, Tetova, Bitolja i Lerina (Fiorine). Od Italijana mogli su se dobijati artikli poput soli, gasa i pirinča za stoku. No, Italijani su bili pod jakim pritiskom Nemaca da likvidiraju „četničko pitanje“ u istočnoj Bosni i Hercegovini.⁸⁴⁾

Dražo Mihailović je 28. februara 1943. u Lipovu kod Kolašina izričito izjavio: „Moji neprijatelji su partizani, ustašemushmafIO? Hrvati. Kada se s njima budem obračunao, onda ću krenuti protiv Italijana i Nemaca...“. Uobičajeno je da se naglašava da je to rekao pred višim britanskim oficijom (pukovnikom S. V. Bejljem). Nama ova stegnuta formulacija izgleda kao kvintesencija njegove vojne i političke filozofije. Mogao ju je izreći rezigniran ili čak razočaran malom britanskom pomoći, ali i u jednom emancipativnom trenutku kada je računao da je zamisao o uspostavljanju zapadnog „koridora“ bila izvanredno smišljena, te da će se Britanci staviti pred svršen čin ukoliko četnici uspeju da dosegnu zapadne tačke Jugoslavije, unište iznurene partizanske jedinice uz pomoć Nemaca, Italijana i ustaša, razriju do kraja NDH i posednu zaleđe Jadrana pred iščekivanu invaziju. Mihailović je ipak ispustio neke pretpostavke u svojoj strateškoj kombinaciji: otpornost i probojnost Operativne grupe divizija, kao i mogućnost da i partizanska komanda može primeniti četničku politiku „infiltriranja“ u NDH uz pomoć Italijana taktičkom saradnjom sa Nemcima protiv četnika. Ništa kao ova ofanziva na zapad i partizanska kontraofanziva na istok, obe zamišljene tako da se glavni unutrašnji suparnici razbiju snagom okupatora, ne otkriva prirodu jugoslovenske revolucije.

Antikomunizam je toliko zaslepljivao Mihailovića i njegove komandante da više nisu bili sposobni da racionalno sagledavaju stvarnost odnosa. Mihailović je maja 1942. u komunistima gledao glavnu smetnju ujedinjenju svih nacionalnih snaga, jer oni u njenom razbijanju ne biraju sredstva, boreći se pod vodstvom pukovnika Mahina Fjodora Jevdokimoviča i komuniste „pod lažnim imenom Tito“. Još u izveštaju

⁸⁴⁾ Isto, K-170. Reg. br. 16/4.

Gradimira Mihajlovića Bajlonija izbegličkoj vladi novembra 1941. stajalo je da je Mahin vođa komunista u Jugoslaviji.⁸⁵

Vojislav Lukačević nalazio se na položaju komandanta „Starog Rasa“ i komandanta Hercegovine, ističući se surovošću prema pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta („rogljaš“) i „čišćenjima“ Muslimana kao reakcije na njihovo klanje Srba. Partizansko bezakonje u zimu 1941-1942. u Crnoj Gori zamenjeno je četničkom strahovladom u svim krajevima iz kojih su partizani bili proterani. Četnički teror ogledao se u streljanju, predaji Italijanima koji su slali u internaciju, likvidaciji zaostalih gerilaca, masovnom progonu pristalica i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta. U uslovima rata i okupacije, izdajeništva zemlje, rasističkih programa i elemenata građanskog rata, Jugoslavija je bila poligon masovnih likvidacija i zatiranja u ime nacionalno čiste NDH, Velike Albanije, homogene Srbije, ideoloških isključivosti, ekskluzivnih programa. Na jednoj strani nalazili su se intelektualni inspiratori zločina, a na drugoj najsuroviji izvršioici likvidacije, ljudi suprotnih nacija i vera, ideoloških i političkih uverenja. Izvršioici - dželatili mobilisali su se iz najnižih redova, ljudi ograničenih, zaslepljenih ili patološki opterećenih, u ime ekonomske koristi ili tek radi ubijanja, ponekad u ime najviših ciljeva i ideja. Na tlu Jugoslavije lako je raspoznati galeriju zločinaca koja se ne može vezati isključivo za Lombrozove „rođene zlikovce“, izuzimanjem onih koji su ih nadahnjivali u ime nacionalnog ideala ili ideologije komunizma. Komunistička politika isticala se u nacionalnom pitanju antitezom rasističko-nacionalističkom zatiranju. Partizanska vojska pokazivala je da je vojska svih naroda i vera. Ali ni komunistima nije nedostajalo isključivosti kada se radilo o ideološkim protivnicima.

Koliko li je telegrama Mihailović uputio svojim komandantima u kojima traži „likvidaciju“, pri čemu nije birao saveznike. Ori je aprila 1942. javio Đurišiću: „Komuniste čistite gde možete a izbegavajte Talijane i posredno iskoristite ako se što može izvući od njih“.⁸⁶ Četnički raspis od 30. jula 1942. predviđao je: „Komuniste trebate bez milosti svim sredstvima posredno i neposredno“. Istovremeno se zahtevala aktivnost „komandosa“ radi skidanja svih izdajnika i Ljotićevih prvaka, sa energičnim „bušenjem“ Ljotićevih, Pećančevih i bugarskih formacija.

Pod vidom primene slova „Z“ radile su četničke trojke poznate po svojoj krvoločnosti. Osuda je bila stavljanje pod slovo „Z“. Rešenje da se prema pojedincima primeni slovo „Z“ donosile su komande četničkih korpusa. Mislilo se na kompromitovane ljude iz bivših režima, odane pristalice okupatora ili „bolesno - ambiciozne“, koji su želeli da se istaknu. „Komandant brigade“ je, po prijemu naređenja da se izvesno

⁸⁵ Depeša Mihailovića Londonu od 7. maja 1942. - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 249-250. - Ista tvrdnja nalazi se u izveštaju koji je Bajloni podneo novembra 1941. Vladi u izbegličtvu. - AVII, K-20, Reg. br. 1/13; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 250.

⁸⁶ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 208.

lice stavi pod slovo „Z“, bio dužan da ga pomoću trojki likvidira - ubije u roku od 24 sati i to isključivo „klanjem kamom“. Iz jednog naređenja majora Petra Bačovića vidi se da su komandanti brigada bili dužni da obrazuju potreban broj trojki za izvršenje specijalnih zadataka. Trojke se međusobno nisu smele znati. Ljudstvo za trojke izdvajalo se dobrovoljno, tajno, polažući zakletvu pred komandantom brigade. „Trojka koja ne izvrši svoj zadatak osuđena je na smrt i odmah se mora likvidirati“. ⁸⁷ Crne trojke Mihailovića likvidirale su pukovnika Jevrema Ješu Simića, koji je aprila 1944. objedinjavao četničke jedinice u borbi protiv NOVJ u predelu Ivanjice, dok se nalazio na području drugog rivalnog komandanta (Rakovića).

Draž Mihailović je bio šef ovih četničkih trojki. Aprila - maja 1942. on je tražio od Londona da objavi sledeće: „šef trojki u Jugoslaviji naređuje da se što više radi a ništa ne priča jer neprijatelj sluša i mnogo doznaje zbog lakovernosti našeg sveta“.

Sreću se dve interpretacije ovog slovnog znaka: zaplašiti i zaklati. Mislimo da je i jedno i drugo imalo istu svrhu i da se u zavisnosti od karaktera ličnosti primenjivala jedna ili druga mera. Četnički dželiti u „trojkama“ pretvarali su ovu opomenu u klanje protivnika iz redova narodnooslobodilačkog pokreta ili iz svoga ukoliko je zatajio, izdao, prešao na drugu stranu, vodio dvostruku igru. Braća Knežević su u emigraciji branili slovo „Z“ kao sredstvo opomene a ne likvidacije. Juna 1942. Slobodan Jovanović obrazlagao je Antoni Idnu značenje slova „Z“ u smislu psihičke pretnje, opomene, izmene ponašanja. Četnicima su idealno dolazila partizanska ubistva bez suda, neki put i lica koja su komitetima bila tek sumnjiva kao „neprijatelji“, „anglofili“, „petokolonaši“. Vansudskim egzekucijama i na način koji nije bio u skladu sa patrijarhalnim moralom ubijeni su mnogi ugledni građani, pristalice narodnooslobodilačkog pokreta ili lica koja nisu htela da izvrše naređenja svojih komandi jer se to kosilo sa njihovim moralnim shvatanjima, srodničkim odnosima, prijateljsko-susedskim vezama. Zivan Knežević smatrao je da je „Z“ pedagoška mera kojom se „uliva strah u kosti“. Pod slovom „Z“ skrivala se u četničkom takmičenju kategorija „izdajica“. Među ubijenima, pored pristalica narodnooslobodilačkog pokreta kao najmasovnije kategorije žrtava, nalazili su se i nedićevci, ljotićevci, izdajnici iz odreda Pećanca, pa i sam vojvoda Pećanac. Slanje ovih poruka pod imenom „Z“ branio je deo vlade i braća Kneževići.

Deo pisaca u emigraciji odbacuju iz etičkih razloga ovu meru, izjednačavajući je sa partizanskim metodama likvidacije, kao „nepravednu, neljudsku, varvarsku“. Ser Džordž Randel, ambasador na jugoslovenskom dvoru, pisao je tim povodom ser Ormu Sardžentu: „... Bez sumnje, bilo je prirodno da Mihailović dostavi listu imena sa zahtevom da iste treba javno nazvati izdajnicima, preko BBC, ali u interesu

⁸⁷lito, 516.

zajedničke stvari, mi smo smatrali da je potrebno ograničiti ovakve denuncijacije (preko BBC) i svesti ih na slučajeve gde postoji neki naročiti i jasno ustanovljeni slučaj protiv dotične osobe. Uzgredno budi rečeno, u mnogo slučajeva objavljivanje imena na ovaj način, jedino bi moglo otežati stvar da oficir koji je neneduciran, kasnije nađe nemoguć povratak položenoj zakletvi".^{88'}

Ništa tako kao slovo „Z" nije poslužilo kompromitaciji Mihailovića.

Da li je slovo „Z" značilo „zaklati" ili „zaplašiti"? Dokumentacija koja potiče od četnika upućuje na ono prvo. Četnička naređenja stvarala su klimu za njihov obračun sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta, partizanskih odreda, sa jatcima i simpatizerima, svima onima za koje se sumnjalo da podržavaju narodnooslobodilački pokret. U gradovima i uopšte pozadini trebalo je likvidirati pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, jednako kao što su snage NOVJ posle oslobođenja pojedinih gradova i varoši obračunavale sa četnicima, „nedećevcima" i drugim protivnicima narodnooslobodilačke borbe. Najčešće vansudskim putem, ali i na osnovu presuda vojnih sudova sa konsolidacijom prilika. Četnici su tražili nemilosrdan odnos prema komunistima i njihovim pristalicama. Svaka veza sa pripadnicima ovog pokreta zasluživala je u četničkoj praksi smrt. Mnogi uhapšeni tajno su nestajali. Obračuni četnika odlikovali su se svirepošću. Na drugoj strani, za kolaboraciju i zločine u ratu odgovaralo je na stotine i hiljade pripadnika kvislinških pokreta ili optuženih da su saradivali sa neprijateljem u oslobođenim gradovima i varošima, bez sudova, tajno, a da porodice nisu znale ni gde su sahranjeni. O tom masovnom obračunu sa protivnikom, koji je odgovarao na isti način u toku rata, do skoro nije bilo ni reči. Radi se o onoj nevidljivoj strani rata i revolucije koju su jednostranim tumačenjem zaboravljale i jedna i druga strana: četnici u svom mučeništvu i partizani kao pobednička strana čija je strategija potvrđena istorijskim tokom, iako istorija ne može skinuti senke sa pobeđe koja se kao i svaka revolucionarna pobeđa nije mogla ostvariti bez sredstava koja ne odišu humanizmom na koji se pozivalo.

Četnički komandanti u Srbiji čistili su svoje srezove još 1941. od svih onih koji su radili protiv nacionalnog pokreta. Pod čišćenjem se podrazumevalo, streljanje, kao što se vidi iz podnesenih spiskova Vrhovnoj komandi tada, ali i mnogo kasnije. „Čišćenje" se nastavljalo pogotovu posle poraza partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji. Gonjeni su naoružani komunisti i njihovi nenaoružani simpatizeri. Nije se smelo dozvoliti da oni i dalje deluju i „zavode narod". Svoju odanost četničkoj stvari, težnju za afirmacijom i sticanjem priznanja dokazivali su revnošću sa kojom su se obračunavali sa komunistima ili uspesima koje su postizali u borbi sa njima. Komandant ariljske četničke brigade februara 1943. navodio je Nemce da progone „komunističke grupe" u kačerskom srezu koje su se prebacivale u oplenački srez.^{89'} Inspektor Vrhovne

⁸⁸⁾ S. R. Vlahović, Zbornik dokumenata iz Britanske arhive. Anglojugoslovenski odnosi 1941-1948, Birmingham, 1985, 67-8.

⁸⁹⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 178-181.

komande, pukovnik Jevrem Simić, maja 1943 naređuje komandantu 1. ravnogorskog korpusa čišćenje Rudnika od komunista, uništenje „komunističkih bandi“ na teritoriji kačerskog sreza.⁹⁰ Pukovnik Simić, opet, naređuje, komandantu Kačerske brigade juna 1943, da napadnu grupu komunista na Venčacu i odmah ih „razjure“.⁹¹ Štab Korpusa Gorskog kraljeve garde tražio je jula 1943. da se hitno organizuje istrebljenje aktivnih „Mošinovaca“, kao i njihovih jataka. „Moraju“, kaže se, „po cenu svih nas da se isteraju“, pri čemu su dozvoljene noćne zasede i „svi trikovi“.⁹² Pojačavanje gonjenja komunista dovođeno je u vezu sa mogućnošću nastupanja događaja koji su nagoveštavali da su velike akcije saveznika na pomolu. Jedan od takvih nagoveštaja bilo je iskrcavanje saveznika na Siciliju 10. jula 1943, posle završetka savezničke kampanje u Tunisu, kada se moglo iščekivati iskrcavanje i na jadranskoj obali. Mihailović je velike događaje nagoveštavao već u zimu 1943, posle sastanka Čerčija i Ruzvelta u Kazablanki, u leto 1943, a kasnije u proleće 1944. godine. U Mihailovićevom raspisu od 11. jula 1943. zahtevano je da se starešine upoznaju sa direktivama za glavnu akciju, da pripreme pionirska odeljenja, prouče objekte za rušenje itd. Sem čišćenja komunista, ove pripreme obuhvatale su i krstarenje četničkih brigada po selima kako bi se osetilo da su na rejonu brigade četnici prisutni i spremni. Formiranje pionirskih četa (radi prikrivanja nazivane „tehničke čete“) od islužnika inženjerskih jedinica i majstora, takođe je bilo vezano za predstojeće događaje, jer je pred odstupanjem neprijatelja trebalo rušiti važne objekte.⁹³

Mihailović je javljao Zvonku Vučkoviću i drugim komandantima u Srbiji da je borba sa komunistima „odlučna“, da su komunisti „krvoloci“, te da ih uništavaju nemilosrdno „jer se veliki događaji približuju krupnim koracima“ a komunisti bi kao „izdajnici“ pokušali da „nas ometu u oslobođenju otadžbine koju oni ne priznaju“. Komunistička opasnost je jedna od najvećih. „Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti. Oni nas ometaju da imamo slobodne ruke prema neprijateljima. Oni isto kao i ljotićevci podjednako služe Nemcima. Bez milosti uništavajte. Svi komandanti su mi odgovorni za svoje reone da su čisti od ovih mangupa i probisveta koje vode stranci Tito i Moša Pijade“.⁹⁴

Mihailović je bio konzekventan do kraja da nema opšte akcije u Srbiji i Jugoslaviji dok ne nastupi saveznička invazija. U depeši od 10. decembra 1943. komandantu Rasinskog korpusa kaže se da postoji utvrđena linija prema okupatoru, od koje se neće odstupiti pa makar što bilo, sve dok ne dođe do invazije Balkana. Slično je pisao i Siniši Očokoljiću, komandantu Mlavskog korpusa 26. juna 1943. da se ne može dizati ustanak da bi se spasila žetva. „Naša opšta akcija vezana

» M : 2_722_

5 SSTMB_

⁹⁴) AVII, K-82, Reg. br. 17/2; Zbornik NOR, tom XIV, 2, 192.

je za invaziju, a invazija od nas ne zavisi. Ipak se nadam da će ovoga leta nastupiti odlučujući događaji, ali kad to još ne znam".⁹⁵ Nestrpljenje je iscrpljivalo i deo starešina. Za akcije su bili i britanski oficiri. Pa i u narodu je postojalo raspoloženje za veće i aktivnije operacije protiv okupatora. Mihailović nije, međutim, odstupao od svog kanona. Stavljajući do znanja svojim starešinama da nema opšte akcije, odlučnog trenutka koji je iščekivao dok ne dođe do britanskog iskrcavanja, zahtevao je da se te dispozicije zadrže na nivou starešina. Opšte opravdanje nalaženo je u izbegavanju nemačkih represalija. Zato se u četničkim naređenjima i dalje ističe da je okupator svirep, da su Nemci divlje zveri na izdisaju, pune besa i siepe mržnje prema Srbima. Četničke starešine nastojale su svim silama da ne izazovu Nemce, dajući im sve što su tražili: hranu, stoku i ostale životne potrebe, lišavajući se najpotrebnijih sredstava za život. „Niti jedan naš metak nije ispaljen na okupatora, iako se u svima krajevima naše otadžbine vode ogorčene borbe sa okupatorom na život i smrt. Cela je Jugoslavija upaljena, samo je naša Srbija mirna, a u celoj Srbiji najmirniji je bio naš srez". Stanovništvo je psihološki pripremano da se suprotstavlja komunistima, jer je svaki njihov upad dovodio do nemačkih kaznenih ekspedicija koje su za sobom ostavljale pustoš.⁹⁶

Progon i uništenje komunista, partizana ili „mošinovaca", kako su ih zvali po Moši Pijade, glavna je preokupacija Mihailovićevih komandanata u Srbiji. Komandant Timočkog korpusa, potpukovnik Ljuba Jovanović, januara 1943, pripremajući akciju protiv partizana od Zaječara do Niša, poziva na saradnju sve četničke snage na tom prostoru kako ne bi delovali „jedan u klin a drugi u ploču" i da se unište partizani, jer je „dvanaesti čas". Da bi četnici mogli da rade po predviđenim planovima trebalo je definitivno i u korenu uništiti komuniste.⁹⁷

Radi uništenja komunista na većem prostoru, ili kada se radilo o većoj grupi, organizovane su akcije više četničkih jedinica. Jula 1943. radi uništenja komunista na južnim padinama Rudnika organizovana je akcija Ljubičke brigade, 1. Ravnogorskog korpusa, 1. Šumadijskog korpusa i Gardijskog korpusa.⁹⁸

Korpus Gorske kraljevske garde bio je među najaktivnijima u uništavanju komunista. Jedinice ovog korpusa u oplenačkom i orašačkom srezu tome su uveliko doprinele. Garda se pojavljivala sa velikim brojem naoružanog ljudstva jer je, navodno, narod voleo „da vidi silu".⁹⁹

Mihailović je Italijane („tetkiće") ucpnjivao komunističkom opasnošću iz istočne Bosne. Smatrao je da komuniste treba uništiti kako Englezi ne bi imali više koga da hvale. Komunisti su optuživani da ometaju četnike u rušenju Pavelićeve Hrvatske. Obuzet uništavanjem

⁹⁵> Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 819.

⁹⁶) Isto, 829.

⁹⁷) Isto, 60.

⁹⁸) Isto, 817-18.

⁹⁹) Isto, 938.

„komunističke republike“, Mihailović je poručivao da se na komunističke metode odgovara na sličan način i uvek bez sentimentalnosti, kao što i oni rade.

U direktivi Mihailovića komandantima korpusa za borbu protiv NOVJ na slobodnoj teritoriji zapadne Bosne, Like i Korduna, od 2. januara 1943. godine, kaže se: „Naša je namera da iz obuhvatnog položaja koga imaju naše snage izvrše koncentričan napad na komuniste na označenoj prostoriji, komunisti unište i time oslobode ovu srpsku teritoriju komunističkog terora“. ¹⁰⁰ Operacijama je rukovodio Mihailović, preko majora Zaharija Ostojića, kao komandanta istaknutog dela Vrhovne komande, čije se sedište do 23. marta 1943. nalazilo u Kalinoviku.

Glorifikaciji Mihailovića uveliko je doprinela nemačka protivčetnička aktivnost, praćena propagandom. Analiza nemačkih izvora o četnicima izvedena u literaturi, spolja gledano, urađena je savesno, formalno besprekorno i precizno, ali ona otkriva i drugu stranu medalje koja pokazuje kako izvori van konteksta, kompleksne analize i utvrđivanja dubljih uzroka protivurečnog ponašanja četnika postaju obrazac dokumentarnog fetišizma i jednostranosti. Mihailović i njegovi komandanti bili su, kako se vidi, progonjeni, protiv njih su upućivane kaznene ekspedicije, slate specijalizovane jedinice. Mihailović je bio izložen nemačkim akcijama na Goliji aprila 1942. i maja - juna iste godine, pre nego što se prebacio u Crnu Goru, pod Sinjajevinu. Jula 1942. Himler je tražio od šefa Gestapoa, Milera, da se Mihailović pronađe i uništi. Pored svih antinemačkih manifestacija u vidu lokalnih akcija, propagande, aktivnosti koje je Mihailović strogo dozirao u skladu sa svojom prvobitnom strategijom, koristeći nemačke akte protiv četnika građenjem od njih kapitala u antifašističkoj koaliciji, odlučujuću ulogu u označavanju četnika kao glavnih neprijatelja imao je Hitler sa svojom srbofobijom. U poznatom pismu Firera Dućeu, iz februara 1943, sadržana je srž ove antimihailovićevske i antisrpske note nemačkog vođe. Hitler je posebnu opasnost sagledavao u dugoročnim planovima Mihailovića o uništenju ili razoružavanju italijanskih jedinica u Hercegovini i Crnoj Gori. S obzirom na opasnost od četnika, Hitler je naredio da se unište sve njegove pristalice na područjima koja su okupirale nemačke trupe. Skretao je pažnju Musoliniju da i italijanska Druga armija shvati Mihailovića i njegove oficire „kao zaklete neprijatelje Osovine“. General Jodl je 31. marta 1943. izdao naredbu u kojoj je stajalo: „Nakon uništenja Titove komunističke države treba pristupiti uništenju organizacije i oružanih snaga nacionalnog srpstva pod komandom Draže Mihailovića, da bi se obezbedila pozadina Balkana u slučaju neprijateljskog iskrcavanja. Borbena dejstva izvoditi brzo i energično“. ¹ Poraz četnika u sudaru sa Operativnom grupom divizija marta

A VII, K-2, Reg. br. 1/1.

Navedeno prema Ivan Avakumović, Mihailović prema nemačkim dokumentima, London, 1969, 115.

- maja 1943. doveo je do promene ranije nemačke naredbe u smislu da se težište uništenja prenese na partizane kao opasnije protivnike.

Po povratku Mihailovića u Srbiju, maja 1943, organizovana je operacija „Morgenluft“ jula 1943, s ciljem da se četnički vođa uhvati. Pod udarom su se nalazili i drugi Mihailovićevi istaknuti komandanti: general Miroslav Trifunović, Nikola Kalabić, Keserović i drugi (operacija „Hajnrüh“ i „Trajbjag“ - „Hajka“). Sedma brdska SS divizija Princ Eugen izvela je oktobra 1943. operaciju na Kopaoniku protiv četnika Dragutina Keserovića, koji je operisao u predelu Jastrepca, Goča i Kopaonika. Nemačkim operacijama i pretraživanjima terena bio je izložen i drugi Mihailovićev komandant u istočnoj Srbiji, Velimir Piletić, sa centrom u Homolju. Iz objavljenih nemačkih izvora vidi se da su žrtve racija, hapšenja, slanja u logore ili na strelišta u selima i gradovima bile identifikovane kao pripadnici Mihailovićeve organizacije, mada Nemci protivnike nisu uvek jasno razaznavali. Nemačko podozrenje zadržalo se i prema četnicima koji su se po naređenju Mihailovića infiltrirali u Srpsku državnu stražu Milana Nedića, što im je otežavalo razaznavanje pristalica okupatora od njegovih protivnika. Tim povodom Ivan Avakumović piše o teškoćama nemačkog snalaženja u „lavirintu bivših dražinovaca i pseudodražinovaca“.¹⁰²

Ravna gora je i među narodom i okupatorima uveliko postala simbol Mihailovićevog postojanja i delovanja. Protiv Nikole Kalabića povedena je akcija na Rudniku. Jula 1943. Mihailović je učenjen sa 100.000 rajhsmaraka u zlatu (ko dovede živa ili mrtva „vođu bandi Dražu Mihailovića“). Sa Mihailovićem je učenjen i Josip Broz Tito. Oktobra 1943. počele su operacije „planskog pretresa terena“ u prostoru Požega - Kosjerić - Maljen - Ravna Gora (poduhvat „Maiskolben“) i čišćenje terena zapadno od Užica (poduhvat pod šifrom „Krum“). SS jedinice, Bugari i ljotićevci organizovali su operaciju „Herbstnebel“ u predelu između Užica i Kokinog Broda.¹⁰³

Mihailović koji nije prihvatao da se jače aktivira, od jeseni 1942. pojačao je aktivnosti posle kapitulacije Italije, ali sa velikim zakašnjenjem koje nije moglo izmeniti shvatanje u savezničkom svetu o pasivnosti njegovog pokreta. Te aktivnosti nisu se mogle upoređivati sa razmerama operacija oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji i Istri, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, zapadnoj Makedoniji, jugu Srbije. Četnički komandant Sandžaka („Starog Rasa“) major Vojislav Lukačević zauzeo je 12. septembra 1943. Prijepolje, a bosanske i srbijanske (pod komandom Dragoslava Račića) četničke jedinice su 6. oktobra 1943. osvojile Višegrad. Pored ovih borbi, četnici su preduzeli i više lokalnih akcija (rušenje mostova, napade na manje

¹⁰² No i pored toga Nemci poistovećuju četnike i partizane (komuniste) kao protivnike mada ih razaznaju, General Jodl, načelnik Operativnog odeljenja nemačke Vrhovne komande, saopštio je Hitleru na konferenciji 12. decembra 1941. da se svakog dana prosečno strelja između 15 i 30 Mihailovićevih pristalica. - Isto, 60.

¹⁰³ Isto, 128, 135.

jedinice okupatora i kvislinga itd.).¹⁰⁴⁾ Izvori nedvosmisleno pokazuju da su četnici ipak glavne neprijatelje videli u komunistima. Jedinstvo akcija bilo je nemoguće i nezamislivo, jer su se oni isključivali i jedni druge napadali u svakoj prilici. Iz partizanske dokumentacije vidi se, takođe, da su četnici snaga koju treba na vreme likvidirati. Vrhovni štab je 30. marta 1943. javio Prvom bosanskom korpusu da su uspeli da neutrališu Nemce od četnika i Italijana, te da se sva borba mora usredsrediti protiv četnika. Šestoj istočnobosanskoj brigadi je 29. marta 1943. poručeno da se ne sukobljava sa Nemcima i da se ne preduzimaju akcije na pruži. „Najvažniji naš zadatak sada jeste uništenje četnika Draže Mihailovića“, dok se nemačke i ustaške posade nisu smele napadati. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je od oktobra 1943. počelo da prenosi težište borbe na Srbiju, nastojeći da sve svoje snage usmeri prema njoj, jer je u pitanju likvidacija Draže Mihailovića kao najvažnija „strateško-politička zadaća“. Glavni štab NOV Hrvatske je novembra 1943. takođe obavešten „da je sada glavna Srbija“ i da tome cilju treba potčiniti „sve lokalne interese“.¹⁰⁵⁾

Uloga četnika kao potencijalno opasne snage za Nemce uveliko je umanjena posle poraza na Neretvi i Drini, kao i posle kapitulacije Italije. Nepoverenje prema četnicima se i dalje zadržavalo, ali su partizani glavna opasnost protiv kojih treba usmeriti sve snage. Saradujući sa četnicima u Srbiji, Nemci su mogli lakše da osiguraju južni bok Istočnog fronta koji se pomerao na zapad, da neutrališu narastanje partizanskih snaga, da efikasnije iskorišćavaju sirovine iz srpskih rudnika neophodne za nemačku ratnu industriju. Nemačkim težnjama išlo je naruku i to što je ova saradnja bila potrebna i četnicima, kao što se vidi iz predloga Nikole Kalabića da pregovara sa Nemcima maja 1943. godine. Nojbahter je, pak, mogao raditi samo u okviru direktiva koje je dobio od Hitlera u oktobru 1943. da se angažuje na političkoj organizaciji nacionalnih antikomunističkih snaga u zemljama Jugoistoka. U tom okviru zaključeno je više sporazuma između Nemaca i Mihailovićevih komandanata, svakako s njegovom saglasnošću, ali i bez njegovog eksponiranja i preuzimanja obaveza. Načela na kojima je trebalo da se zasniva ova nemačko-četnička saradnja formulisana su u naređenju feldmaršala Maksimilijana Vajksa, komandanta Jugoistoka, u kome se preporučuju lokalna primirja, ali istovremeno i ističe da Mihailović nije odstupio od namere da nastavi borbu protiv Nemačke i njenih saveznika. Nemački feldmaršal izričito je isticao da se lojalno ponašanje pojedinačnih četničkih vođa ne može uopštavati. Nemci kao da nisu hteli da kompromituju Mihailovića, uvereni da bi potkopavanjem njegovog ugleda u narodu efekat te saradnje bio manji, mada to ni on nije želeo. Nemcima je bilo glavno da nađu snage, koje bi mogle ojačati nemačku odbranu Srbije pred prvim pokušajem partizanskog prodora u jesen 1943. godine.

¹⁰⁴⁾ Višegrad je bio opkoljen od 30. septembra 1943. Osvajanju varoši prisustvovali su i oficiri savezničke misije. - Isto, 132.

¹⁰⁵⁾ AVII, Fond NOR, K-119/2, Reg. br. 4-1.

Četnički komandanti zaključili su više sporazuma s Nemcima od polovine novembra 1943. do kraja godine, i to: major Vojislav Lukačević, major Nikola Kalabić i pukovnik Jevrem Simić, kapetan Mihailo Čačić, komandant četničke Ravaničke brigade, te potpukovnik Ljuba Jovanović zvan Patak, komandant četničkih jedinica u istočnoj Srbiji. Nojbaher pominje i saradnju Nemaca sa Dragutinom Keserovićem u leto 1944, ali nema traga o nekom pisanom sporazumu. Jevrem Simić je bio istaknuti četnički prvak, inspektor četničkih snaga, a ostali komandanti važnih oblasti Sandžaka i Srbije. Za vreme trajanja ovih sporazuma četnici su bili dužni da se uzdrže od neprijateljske aktivnosti protiv nemačkih jedinica, bugarskih trupa i snaga Milana Nedića; bili su dužni da Nemcima prijave kretanje svih partizanskih jedinica na svom području i prihvate borbu s njima, dok su se ranjeni četnici imali lečiti u nemačkim bolnicama; četnici su, dalje, bili dužni da obezbeđuju saobraćajne linije; na području sporazuma nisu se smeli nalaziti pripadnici oružanih snaga sa kojima je Nemačka bila u ratu (mislilo se na savezničke oficire pri četničkim štabovima).

Mihailović je bio van tih pregovora, ali oni nisu mogli biti zaključeni bez njegovog znanja. On je još od Divaca, zbog javnog mnjenja, izbegavao direktne kontakte sa Nemcima. Četničkim snagama koje su na osnovu privremenih ugovora sarađivale sa Nemcima bili su dodeljeni specijalni nemački oficiri. Potpisivanjem ovih tajnih sporazuma sa Nemcima četnici su obezbeđivali municiju, sanitetski materijal, uspevali lakše da prođu u strukturu Nedićevih formacija i aparata vlasti, ali su, na drugoj strani, postajali zarobljenici nemačkih zahteva da čuvaju mostove i druge saobraćajne punktove, obavezni da proteraju sa svojih područja četnike koji nisu bili spremni da prihvate kolaboraciju, pa ma ona bila i taktička, iz patriotskih razloga i čuvanja svog vojno-političkog integriteta, o čemu ima tragova u izvorima. Tako je Lukačević morao da čuva saobraćajnice, dok je brigadir Čarls Armstrong tražio od Mihailovića da se dižu u vazduh mostovi u dolini Ibra. Povlačenje britanskih oficira iz četničkih štabova bilo je znak da se od Velike Britanije nemaju više čemu nadati i da četnici oružje moraju tražiti na drugoj strani.

Sama kolaboracija, pod navedenim uslovima, nije bila po volji narodu, pa i delu četničkih starešina i običnih boraca; odredbe sporazuma nisu u nekim slučajevima ni ispunjavane, naravno sem onih gde se trebalo boriti ili obračunavati sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. Na zaključenje ovih sporazuma nisu blagonaklono gledali ni SS general Majsner, muslimanski kvislinzi, ustaše, general Asen Nikolov, komandant bugarskog 1. okupacionog korpusa. Pomaganje četnika izazivalo je i nezadovoljstvo Nedića i Ljotića, koji su u Mihailoviću gledali rivala.

Operativna grupa divizija NOVJ (2. proleterska divizija, 5. udarna divizija i 17. udarna divizija) započela je prodor u južnu Srbiju 28. jula 1944. godine iz šireg rejona Berana. Četnički komandanti uviđali su značaj ove bitke i ovladavanja prostorom Srbije. Komandant 4. grupe jurišnih korpusa Dragoslav Račić stavljao je do znanja početkom avgusta 1944. komandantima korpusa i Rasinsko-topličkoj grupi korpusa da je „Titov plan“ vezan za mogućnost ulaska Turske u rat i invaziju Balkana sa Egejskog mora pravcem dolina Vardara, Strume i Marice. Stoga je bilo važno sprečiti Tita da se ugnezdi i zavlada centralnom niškom oblašću, sa mogućnošću kontrole Južne Morave, doline Nišave, doline Zapadne Morave i doline Ibra, odakle bi mogao presudno uticati na sudbinu Balkana. „Tući Tita i u ovom poduhvatu i zadržati ovaj prostor u našim rukama znači oduzeti mu sve mogućnosti da utiče na dalji razvoj stvari na Balkanu. Zato je ova borba od presudne važnosti i bila bi nepovratno izgubljena i sudbonosna ako dozvolimo da Tito uspe“.

Dok je tekla odlučna bitka protiv Operativne grupe divizija Mihailović je naređivao da se Srbija dobro očisti od komunista i njihovih simpatizera, koji vezuju ruke četnicima, žele diktaturu, ruše nacionalne svetinje, žele da ustoliče stranca Tita umesto kralja, lažu da su vernici jer su neznabošci i rušioци vere.

Mihailović je, uglavnom, bio obuzet time kako da u svim krajevima pod svojom kontrolom, stvarnom ili pretpostavljenom, likvidira „zagađenost“ komunistima. Avgusta 1944. živeo je u zabludi da se tada rešava sudbina celog rata, jer predstoji ulazak Turske u rat i usleđuje desant saveznika na Balkan. Ni pod kraj nije uviđao da je pobeda prokockana prethodnom strategijom uzdržavanja od antinemačkih akcija. Njemu kao da nije bilo jasno da je invazija Normandije 6. juna 1944. skinula s dnevnog reda iskrcavanje zapadnih saveznika na Balkan i u Jugoslaviju. Svoju slabost u odnosu na narodnooslobodilački pokret površno je odbijao na račun svojih starešina koje su se sukobljavale oko slave i karijere, kao da je narod njihova „prćija“, nesposobnih da shvate „ozbiljnost vremena“, da se danas „rešava sudbina srpskog naroda“ i da nema uspeha bez uzajamnog potpomaganja.

Likvidacija komunista u Beogradu kao prestonici bila je posebna briga četnika. „Tajno organizujte sve u Beogradu protiv komunista a u prvom redu sokole i policiju. Sad ne birajte sredstva za borbu, a u danom momentu postupite bez milosti protiv njih. Beograd ne sme biti u njihovim rukama.“

Strategija iščekivanja u interpretaciji Mihailovića gubila je iz vida šta je u antifašističkom ratu bio glavni zadatak snaga otpora - saradnja s neprijateljem ili borba sa okupatorom. Zaboravljalo se da je rat bio sveden na sukob dveju osnovnih snaga: fašizma i antifašizma. Saveznici su pozivali na borbu protiv okupatora, zadavanje što jačih udaraca njihovim snagama, a ne na kolaboraciju. Saveznička koalicija nije u Jugoslaviji tolerisala snage tzv. atantizma. U tome su bile jedinstvene

raznorodne snage u trouglu SSSR, SAD, Velika Britanija, koje su u fašizmu u tom času sagledavale glavnog protivnika kojeg treba poraziti. Komunisti su u Jugoslaviji od prvog dana stavili nacionalno oslobođenje u funkciju socijalne revolucije, ali su strategijom narodnooslobodilačke borbe uspešno kamuflirali svoj osnovni cilj. Neprekidnim antiokupatorskim stavom ispoljavali su aktivnu strategiju koja se nije razilazila sa ciljevima velikog antifašističkog saveza. Četnici su svoj atantizam pravdali nacionalno-egzistencijalnim razlozima, koji nisu mogli da ne utiču na veliki deo srpskog naroda izloženog nemačkoj srbofobiji, surovom režimu okupacije, ustaškim pogromima, denacionalizaciji srpskog življa pod režimima drugih okupatora, veliko albanskim progona i egzodusu sa Kosova i Metohije. Najteži položaj u tekućem ratu nesumnjivo je imao srpski narod. Ova činjenica nije bila nikada sporna među istoričarima. „Funkcionalizacija“ ove situacije od dela istoričara, opravdava politiku atantizma. Time se zapostavljaju neke bitne činjenice, koje su u krajnjoj liniji teško pogodile srpski narod u narednom razvitku. Gubi se iz vida da iza politike egzistencijalnog interesa stoji takođe klasno-politički interes primarnog značaja, savršeno jasno shvaćen u vrhu četničkog pokreta. Previđa se, takođe, da se na sceni nalazio i drugi istorijski subjekt, sa drukčijom strategijom koja je borbenošću i ofanzivnošću nadvisivala četničku strategiju. U složenoj situaciji rata četnicima nije pošlo za rukom da nađu pravi strateški protivodgovor. Četničko vodstvo računalo je da u uslovima drugog svetskog rata može uništiti glavnog protivnika i na taj način osloboditi se sutrašnjeg suparnika. Moralna strana kolaboracije, smatrali su, vremenom će otpasti, biti predata zaboravu prošlosti. Da bi se opravdali pred narodom, služili su se istorijskim analogijama, pozivajući se na saradnju Miloša Obrenovića sa Turcima, koju je narod zaboravio ili oprostio protekom vremena i saznanjem da je ona bila cena srpskog uspeha. Nimalo se nisu obazirali na promašenost ove paralele u sadašnjosti.

Pavle Đurišić dočekivao je armijskog generala Pircio Aleksandra Birolija u Kolašinu, od koga se Mihailović nalazio nekoliko kilometara udaljen, a da nije kritikovao komandanta Limskih četnika. A zašto bi i protestovao, kada je poznato da je u februaru 1943. izjavio da su mu glavni protivnici partizani, Hrvati i Muslimani?

Ima istoričara koji smatraju da je tolerancija Mihailovića prema četničkoj kolaboraciji bila strateška varka da iskoristi Italijane u budućem pohodu protiv snaga NOVJ, na tlu NDH, pa da se tako obračuna sa partizanima, dovrši raspadanje NDH i posedne zaleđe jadranske obale pre engleskog i američkog iskrcavanja. Čak i da je to u pitanju, cena ove varke je više nego skupa, jer su četnici sebe time do kraja izblatili u očima javnog mnjenja antifašističkog saveza, što je Tito do kraja iskoristio. Pozicija četnika kao antifašističkog činioca u celine je bila dovedena u pitanje.

Odnos između dva pokreta mogao bi se postaviti i na drugi način: da je četnički manevar na Neretvi uspeo, verovatno i Englezi ne bi

menjali odnos prema Mihailoviću. Značaj te bitke u kanjonu Neretve nije istorijski sagledan sa svih strana, kao vid proveravanja strategija u zemlji i pred antifašističkim svetom, jer su oba pokreta otkrila svoju klasnu stranu i reljefno označili jedan drugog kao glavne protivnike, a u okviru italijansko-nemačkih suprotnosti interesa u suštini. Tito je bolje razumeo značaj četničkog poraza na tromedi Bosne - Hercegovine i Sandžaka od Mihailovića, koji iz njega nije izvukao neophodne pouke.

Iz izveštaja brigadira Čarlsa Armstronga i pukovnika Bila Bejlja 0 Draži Mihailoviću, dostavljenog novembra 1943, vidi se da Mihailović nije želeo da sarađuje sa Britancima iz straha i mržnje. Mihailović je imao strah od partizana, pre svega kao rivala posle rata. Kao profesionalni vojnik imao je akutan strah od partizana i njihovih aktivnih operativnih snaga. Strah je izvirao i od mogućih represalija Nemaca u slučaju da on započne akcije u prilog Britanaca. Mihailović je strahovao 1 od Nedića, koji je hipokratski izražavao lojalnost kralju, da mu ne preuzme vodstvo u srpskom narodu. Nedić se izražavao kao monarhist, srpski nacionalist, anti-Hrvat i protivnik akcija protiv Nemaca. Nedićev ugled je bio daleko slabiji od Mihailovićevog, ali je konkurencija postojala i živeo strah da Nedić ne osnaži svoju poziciju na račun Mihailovića. Mihailović je strahovao da bi preuranjeni ustanak doveo u pitanje i njegovu budućnost, zatim planove o obnovi predratnih granica, okupaciju predela na koje je Jugoslavija od ranije pretendovala (Istra, Gorica, Koruška), ravnice oko Skadra u severnoj Albaniji. Mislio je i o tome da ne propusti priliku za kažnjavanje Hrvata za predratno političko ponašanje i vojničku izdaju u aprilskom ratu. Britanci, međutim, ništa ne kažu za odgovornost ustaša za genocid u ratu, pa i Katoličke crkve kao sprovodnika prekrštavanja Srba u Hrvatskoj. Šta više, funkcioneri Forin Ofisa užasavali su se da rade sa Mihailovićem kao čovekom koji je sanjao osvetu i revanš. Po Armstrongu, strah i mržnja prema Albancima i Muslimanima takođe su paralisali Mihailovićevu akciju.^{106'}

Iz svega proizilazi da je Mihailović bio opsednut posleratnim horizontom, a na drugoj strani da je između njega i Nedića bio uža nego između četničkog komandanta i „ostalih vođa otpora u zemlji”. Mihailović nije uspevaio da se otrese hipnoze da je Britancima neophodan i da su oni zavisni od njega u Srbiji. Samim tim, nije hteo ni da se troši za „perfidni Albion”, pomažući sticanje britanskih strateških prednosti srpskom krvlju. Tokom vremena sve više je dobijao „autohipnotični položaj mučenika”, kao jedini branilac srpstva. Budući veliki Srbin sve više je postojao loš saveznik.^{107'}

Za Mihailovića Nemci su bili neprijatelji, ali nikako nije uspevaio da reši odnose u trouglu: Tito - Britanci - Nemci. Jednostavno, njegova

^{106'} S. R. Vlahović, n.d., 153-156.

⁷⁾ Armstrong govori o starom Mihailovićevom verovanju da je Britancima neophodan, na svaki način u Srbiji, i da su Britanci u iznetom pogledu „na njegovoj milosti”. Ali, daleko najveći razlog jeste u tome da on gaji duboko nepoverenje u Britance.
- Isto, 156

strategija nije bila stvaralačka, samostalna u smislu samopouzdanja u vlastiti pokret, sposobna za političko manevrisanje u krilu domaćih i međunarodnih činilaca. Britanci nisu dostavljali dovoljno oružja, a tražili su da se lije krv. Nemci su davali oružje u cilju odbrane Srbije od komunističke ekspanzije, ali u količinama koje nisu bile zadovoljavajuće, budući da je i njima samima nedostajalo, zadržavajući nepovjerenje prema Mihailoviću. Prilikom povlačenja na zapad Jugoslavije, Mihailović se i klonio spoljne saradnje s Nalcima, ali je Herman Nobjaher posredno s njim održavao radio-vezu sve do aprila 1945. godine.

Mihailović je računao na masovni otpor u času oslabljenosti Nemačke i Italije, u slučaju pomorskog desanta saveznika ili spuštanja padobranaca, naglog slamanja okupatora. Aktivni odnos četnika vezivao se i za samoodbranu srpskog naroda u Hrvatskoj, iako se u tom pogledu Mihailović nije proslavio. Umesto da sedište postavi na Romaniji ili Majevidi, Grmeču, slavonskoj Ravnoj gori, Samarici ili nekom drugom srpskom brdu daleko na Zapadu Jugoslavije, Mihailović se ukopao na padinama Suvobora, ukoliko izuzmemo jednogodišnji boravak pod Sinjajevinom u Crnoj Gori. Slao je oficire da preuzmu komandu nad narodom i spreče genocid, ali težište borbe nije postavio u zapadnim delovima Jugoslavije, bivajući isuviše vezan za Srbiju i trenutak da se iz ove ključne jugoslovenske zemlje ponovo pokrene proces oslobođenja Jugoslavije. Mihailović je previđao razvoj narodno-slobodilačkog pokreta, čija će oružana sila narasti 1942-1944, usmeriti se u pravcu Srbije u leto 1944, gde je trebalo da se sretne sa armijama SSSR-a, koje je Tito u svojstvu saveznika jula 1944. pozvao da skrenu prema Jugoslaviji. Time od prvobitno zamišljene Mihailovićeve strategije da se dočekaju saveznici nije ništa ostalo. Prividno nadmoćna pozicija Mihailovića pokazala se na kraju rata kao katastrofalno loša, ostavljajući Mihailovića bez aduta u situaciji kada su sve konce držale snage njegovog smrtnog neprijatelja Tita. Vredno je pažnje daje Boško Todorović početkom 1942. smatrao da se borba mora produžiti, „prvenstveno tamo gde je najlakše“, to jest u onim delovima Kraljevine gde nema jakih neprijateljskih garnizona i gde je neprijatelj manje zainteresovan kao u NDH, i to u njenom planinskom delu - Lici i Kordunu. Ova ideja o prenošenju težišta borbi pre je našla izraz kod četnika nego kod partizana, koji su se 1941. slepo držali Srbije iz više razloga, koji su, uglavnom, bili vezani za procenu da će u Srbiju najpre stići snage Crvene armije. Bilo je to u vreme kada se računalo sa brzim završetkom rata. Tek posle neuspeha ofanzive Crvene armije u proleće 1942, Tito se odlučio za pokret prema zapadnim krajevima Jugoslavije, onima o kojima govori major Boško Todorović.

Četničko-partizanski sukobi 1941. počeli su pre nego što je došlo do kolaboracije četnika sa okupatorom i kvislinzima, ako se izuzmu posredne veze Mihailovića sa Milanom Aćimovićem i sporazum četnika sa Milanom Nedićem iz septembra 1941. godine. U najraznovrsnijim

oblicima i iz različitih motiva, od kojih je onaj antipartizanskog uništenja bitan i primarnog značaja, kolaboracija četnika će se nastaviti sve do kraja rata, s tim što su ilegalni odredi Mihailovića saradnju izbegavali ili je kamuflirali, modifikovali, trenutno iskorišćavali, prebacujući veze s okupatorom na četnike van Mihailovićevih snaga, nalazeći se pod trajnom sumnjom Nemaca kao srpski i probritanski pokret.

Kolaboracionističke formacije - SDS i dobrovoljci

Pored Srpske državne straže (SDS), kolaboracionističkim formacijama pripadali su četnici Koste Pećanca, s vojvodama Mašanom Đurovićem i Bogdanom Gordićem, kao i Ljotićevi dobrovoljci. Specijalnu formaciju predstavljao je Ruski zaštitni korpus.

Srpska državna straža regulisana je uredbom Nedićeve vlade od 3. marta 1942. godine. Osiguravala je policijsku i graničnu službu u okupiranoj Srbiji. SDS se delila na: Gradsku državnu stražu, koja je vršila službu u Beogradu, u drugim gradovima i u sedištimu okružnih načelstava; Poljsku državnu stražu na teritoriji cele Srbije, izuzev područja gradskih policija i na Graničnu državnu stražu, kao jedinicu graničarske vojske. Mala vojna formacija, tzv. Srpska garda, obezbeđivala je Vladu i Milana Nedića lično. Srpskoj državnoj straži prilazili su uglavnom oficiri, podoficiri, žandarmi, četnici Koste Pećanca i legalizovani četnici Mihailovića. Među kolaboracionistima je bilo oko hiljadu oficira. SDS je imala od 15 do 20.000 ljudi.¹⁰⁸⁾

Košta Pećanac je imao 35 odreda sa oko 3.500 četnika, ali su njegovi četnici krajem 1942. ušli u sastav SDS i dobrovoljačkih odreda ili prišli Draži Mihailoviću. Pećanac je zadržao samo naoružanu ličnu pratnju od oko 50 ljudi.¹⁰⁹⁾

Prvi dobrovoljački oružani odredi obrazovani su od polovine septembra do kraja oktobra 1941, ukupno deset dobrovoljačkih odreda. Srpska dobrovoljačka komanda (SDK) ustanovljena je 15. septembra 1941. godine, a za njenog komandanta, na predlog Dimitrija Ljotića, postavljen je inženjerski pukovnik Košta Mušicki. Svaki odred je najčešće imao po tri čete, a četa po četiri voda. U odrede su mogle stupiti samo osobe koje su bile ideološki svesne, nacionalno i moralno ispravne i fizički sposobne. Bili su to najvećim delom đaci i studenti, članovi „Belih orlova“, ali je među dobrovoljcima bilo i činovnika, radnika, zanatlija, seljaka, delom i izbeglica. Nosili su uniformu Jugoslovenske vojske, sa srpskim grbom, a na grudima krst Sv. Đorđa (Georgija) kako ubija aždaju oko kojega je stajao natpis „S verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu - Dobrovoljci“. Zastave su bile u stilu

¹⁰⁸⁾ Službene novine, 18, 3. mart 1942, Uredba o ustrojstvu SDS; Isto, Službene novine, 84, 20. oktobra 1942. - O brojnemu stanju SDS nema preciznih podataka, ali se ono kretalo između navedenih brojeva.

¹⁰⁹⁾ Do raspuštanja Pećančevih odreda krajem 1942. došlo je na zahtev Nemaca i M. Nedića, koji je težio stvaranju SDS kao jedinstvene vojne formacije.

starih srpskih zastava. Zaklinjali su se „Svemogućim Bogom na verno služenje Otadžbini i na odanost kralju Petru II“. Zakletva je uključivala i beskompromisnu borbu protiv komunizma.¹¹⁰⁾

Čete su imale vaspitače, a bataljoni i pukovi prosvetare, pretežno iz redova studenata, učitelja, profesora, sveštenika. Šef Vaspitnog odsaka pri Štabu Srpske dobrovoljačke komande bio je istaknuti antikomunista, novinar Ratko Parežanin, čiji su saradnici bili: dr Doka Slijepčević, dr Dimitrije Najdanović, Ratko Zivadinović, Jovan Barjaktarović profesor bogoslovije u Prizrenu, Vlajko Vlahović profesor bogoslovije na Cetinju i drugi.¹¹¹⁾ Pri Srpskoj dobrovoljačkoj komandi verski referent je bio istaknuti antikomunista, protojerej Aleksa Todorović. U strukturi Štaba srpske dobrovoljačke komande postojao je i obaveštajni odsek, koji je obrazovao obaveštajne centre u svim gradovima Srbije. Omladinska organizacija Beli orlovi faktički je bila uključena u sastav dobrovoljačkih odreda. Ljotić je sa svojim pristalicama doprinosa raspaljivanju antikomunističkog fanatizma. Dobrovoljačka komanda je stavljala do znanja dobrovoljcima da oni više ne raspolažu svojim životima, jer su ih dobrovoljno dali za Srbiju.¹¹²⁾

Obrazovanje dobrovoljačkih odreda nastavljeno je i posle oktobra 1941, formiranjem još dva odreda: Jedanaestog i Dvanaestog, novembra 1941. godine. Do kraja novembra u svih 12 odreda nalazilo se, prema nemačkim izvorima, 4.084 dobrovoljca, mada Ljotićevci govore o 3.000 dobrovoljaca.

Ideološku osnovu Ljotićevih formacija sačinjavala su osnovna načela „Zbor“-a, koja su predviđala borbu protiv slobodnih zidara, Jevreja, komunista, protiv zapadnjačkog kapitalizma i njegove dotrajalosti. Ljotićevci su se izjašnjavali za nezavisnu Srbiju vezanu za Nemačku. Zadržavali su načelo monarhizma i vernost dinastiji Karađorđevića, smatrali Petra II za kralja Srbije, kome su saveznici oduzeli slobodu odlučivanja. Zaklinjali su se kralju i slavili njegov rođendan pred kraljevom fotografijom i stolicom namenjenom kralju. U ideološkom smislu Ljotićevci su bili najbliži nacionalsocijalizmu. Isceljenje Srbije videli su u zajedničkom putu Srbije sa Nemačkom. Činili su glavni oslonac Nedićeve pronemačke politike. Draža Mihailović je borbu protiv Ljotićevaca stavljao ispred borbe sa Vermahtom. A i u zakletvi Ljotićevaca stajalo je da će oni verno služiti srpskom narodu, boreći se protiv svih koji ga ugrožavaju, spolja ili iznutra, njegov miran život, naročito protiv komunista i četnika Mihailovića, izvršavajući naređenja starešina bez pogovora.¹¹⁴⁾ Za borbu protiv Mihailovića u Smederevu su organizovani teroristički kursevi, na kojima su Ljotićevci obučavani kako da likvidiraju oficire i istaknute aktiviste četničkog i partizanskog pokreta.¹¹⁵⁾

¹¹⁰⁾ M. Borković, n.d., 1,170; M. Stefanović, ZborDimitrija Ljotića, Beograd 1984,151.

¹¹¹⁾ M. Stefanović, n.d., 152.

¹¹²⁾ Isto.

¹¹³⁾ Isto, 160.

¹¹⁴⁾ B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 27.

¹¹⁵⁾ M. Borković, n.d., 2, 10.

Dobrovoljci su partijska vojska, mada ima i suprotnih mišljenja po kojima se te snage ne mogu tako kvalifikovati. Međutim, činjenice upućuju na to da je u pitanju partijska formacija. Prvo, vojne snage Ljotićevaca formirane su uglavnom od članova „Zbor“-a i njegove omladinske organizacije „Beli orlovi“; drugo, dobrovoljci su se pozivali na ideološke stavove Dimitrija Ljotića; treće, zakletva, disciplina, spoljna znamenja upućivala su na principe i program stranke; četvrto, kao partijsku vojsku su ih tretirali i Nemci, pokazujući prema njima najviši stepen poverenja, svesni njihove identifikacije sa nemačkim ciljevima; peto, neprijateljski su se odnosili kako prema komunistima tako i prema četnicima Mihailovića, naročito u trenucima kada nije bilo potrebe od jedinstvenog nastupanja protiv komunističkih snaga koje su ih obostrano ugrožavale; često, kao partijsku, fašističku vojsku tretirali su ih i partizani, jer se oni nisu pozivali na predaju, niti im je davana amnestija ili pomilovanje; sedmo, ideološki bliski nacionalsocijalizmu, obnovu Srbije gledali su u svetlosti nemačke pobede; osmo, komandni sastav dobrovoljaca poticao je iz „Zbor“-a; deveto, Ljotić je kao šef jedne od retkih legalizovanih organizacija pod okupacijom „Zbor“-a praktično bio duhovna i glavna ideološko-politička glava ovih formacija, njihov zalag kod Nemaca, čovek koji je krojiu politiku i razvijao vojne zamisli. Posle iznenadne Ljotićeve smrti u Istri, aprila 1945, njegovi glavni saradnici bili su deprimirani saznanjem da nemaju dostojnog naslednika na čelu „Zbor-a.“¹¹⁶⁾

Pristalice Dimitrija Ljotića imale su značajnu ulogu u političkom, propagandnom životu i organizaciji borbe protiv komunista. Među njima su se isticali: dr Stevan Ivanić, Ratko Parežanin, Boško Kostić, šef Ljotićevog kabineta, dr Dimitrije Najdanović, Vladimir Lenac, Košta Mušicki, Radoslav Tatalović, inž. Krasoje Notaroš, sveštenik Radoslav Paunović, Velibor Jonić, Vlajko Vlahović, Jovan Saračević, inž. Dragutin Jakšić, Aleksandar Lazarević, advokat iz Topole, Miloš Vojnović Lautner, major Nikola Anđelković i drugi.

Kolaboracionističke snage uzele su aktivno učešće u završnoj fazi borbe u zapadnoj Srbiji novembra 1941. godine. Naredbom Milana Nedića ove snage su objedinjene u operativnu grupu, pod nazivom Šumadijski kor (korpus), kojim je komandovao pukovnik Mušicki, a u čijem su se sastavu nalazile sledeće snage: Ljotićevi dobrovoljci, Nedićeve vojne snage i žandarmerija. Posle savetovanja u Kragujevcu 24. novembra 1941. pomenute snage su se imale okupiti na liniji Ljig - Belanovica - Donja Šatornja - Stragari - Knić - Kraljevo. Operativni zadaci kolaboracionista bili su usklađeni sa nemačkim u napadu na tzv.

¹¹⁶⁾ Dr Doko Slijepčević opisao je atmosferu među vodećim Ljotićevcima nakon neočekivane pogibije D. Ljotića: „Naša situacija bila je više nego mučna. Mi smo u tim momentima bili stvarno kao stado bez pastira... Ugasio se svetionik za kojim smo išli... Udes ga je odneo pre nego što je uspeo da sebi odredi zamenika“. - Đoko Slijepčević, Tako je bilo, Iskra, 582-583, 15. VII - 1. VIII 1975, 4. - Navedeno prema M. Stefanović, n.d., 328.

Užičku republiku. Najteže borbe između dobrovoljaca i partizana vođene su oko Stragara, Dulena, Gornje i Donje Sabante, Bajčetine.¹¹⁷⁾

Nakon poraza partizanskih snaga, jedinice kolaboracionista predviđene su za posadne snage, obavezne da progone zaostale partizane i njihove simpatizere, čiste teren, razvijaju antikomunističku propagandu. Sem dobrovoljaca, ovu ulogu preuzimali su i četnici Koste Pećanca, odnosno vojskovođe Bogdana Gordića. Završetkom glavne akcije, rasformiran je i Sumadijski kor. U Čačku je radio preki sud sa Ljotićevcem Dragutinom Bulićem na čelu, inače sveštenikom, a preki sudovi organizovani su i u Gornjem Milanovcu, Guči, Kraljevu, Užicu, Arilju, Ivanjici, Valjevu, Šapcu.¹¹⁸⁾

Peti dobrovoljački odred (poznat i kao „Šumadijski“), sa Marisavom Petrovićem na čelu, učestvovao je u kragujevačkom masakru 21. oktobra 1941. godine, dok se na čelu kragujevačke opštine nalazio ljotićevac Strahinja Janjić.¹¹⁹⁾

Krajem 1942. Ljotićevi dobrovoljački odredi reorganizovani su u Srpski dobrovoljački korpus (SDK), s težnjom da ova udarna formacija dobije što viši vojni izgled. Korpus je u svom sastavu imao pet bataljona, a svaki bataljon po četiri čete. Peti bataljon je formiran tek marta 1943. godine. Ukupno brojno stanje Korpusa iznosilo je oko 3.200 ljudi. Starešine su bile uglavnom aktivni oficiri. Za komandanta je postavljen pukovnik Mušicki, a za načelnika štaba potpukovnik Radoslav Tatalović. U Štabu SDK, kao i u svakom bataljonu, nalazio se i po jedan nemački oficir za vezu.¹²⁰⁾

Ove snage korišćene su u brojnim akcijama protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Dobrovoljci su slati za „umirivanje“ pojedinih krajeva Srbije, ostali čuveni po zločinima u požarevačkom okrugu, bdili na Drini da partizani ne pređu iz Bosne u Srbiju. Istovremeno je dolazilo i do sukoba između jedinica Mihailovića i dobrovoljaca. U velikom obračunu između ovih rivalnih grupacija, jula 1943, poginuo je Dušan Marković, komandant Trećeg dobrovoljačkog bataljona i načelnik kruševačkog okruga, kao i još 20 dobrovoljaca.

Specijalnu formaciju u službi nemačkog okupatora predstavljao je Ruski zaštitni korpus, pod komandom general-lajtnanta Štajfona, bivšeg carskog i Vrangellovog oficira. Korpus je u borbi bio neposredno potčinjen nemačkim, odnosno bugarskim štabovima. „Beli“ su osiguravali proizvodnju u Boru, Trepči, Majdanpeku, Krupnju i drugim rudnicima, obezbeđivali železnički transport u dolini Ibra, stražarili na Drini i osiguravali prelaz iz NDH u Srbiju. U sastav ovog korpusa uključivani su i sovjetski zarobljenici, ali je između belogardejaca i

¹¹⁷⁾ M. Stefanović, n.d., 162.

¹¹⁸⁾ Isto, 170.

¹¹⁹⁾ Isto, 157.

¹²⁰⁾ Isto, 223.

¹²¹⁾ Isto, 228. - Četnici su u selu Seča Reka kod Kosjerića septembra 1943. ubili 17 dobrovoljaca, sa komandantom Četvrtog bataljona Milošem Vojnovićem Lautnerom. - Isto, 229.

zarobljenih crvenoarmejaca dolazilo do sukoba i nepodnošljivih odnosa. General SS August Majsner, šef policije u Srbiji, mobilisao je za ovaj korpus, specijalno za policijske jedinice, Ruse emigrante iz susednih država - Bugarske, Grčke, pa i NDH, jer su izvori mobilizacije u Srbiji bili presušili.

Antikomunistička orijentacija pripadnika Korpusa, izražena u životnom uverenju da je komunizam najveća opasnost po ljudski rod, davala im je u očima okupatora pečat visokog poverenja i pouzdanost da neće izneveriti. Mlađi oficiri i većina sastava Ruskog zaštitnog korpusa verovali su da predstoji pad boljševizma, obnova „Nove Rusije“, pod nemačkim vodstvom, i ruskog carstva, trenutak koji su željno iščekivali. Krajem maja 1942. Majsner će od Rusa emigranata („belih“) formirati policijski bataljon od oko 400 boraca.¹²²⁾

Organizacija, uloga i efekti četničke propagande

Propagandna aktivnost četnika i kolaboracionista dijametralno su se razilazile. Četnici su se deklarirali kao pokret otpora, zalagali za drukčiji sistem vrednosti od kolaboracionista, izjašnjavali za pobedu antifašističkih sila. Nasuprot ovim bitnim razlikama, njihova propaganda ima jedan zajednički imenitelj koji se može svesti na antikomunizam i antipartizanstvo. Štampu kolaboracionista nadgledali su Nemci; oni su je inspirisali, podsticali izlaženje, materijalno obezbeđivali, za razliku od četničke koja je bila zabranjena, ilegalna, pod udarom okupatora i ljotićevaca. Četnici su tajnim putem nabavljali sredstva za štampanje, dok je kolaboracionistima nemačka vlast omogućavala da koriste zatečene štamparije, dodeljivala papir i sredstva za transport, omogućavala rasturanje štampe. U kolaboracionističkoj štampi saradivali su i nemački publicisti, umetnici i naučnici. Četnička propaganda podržavala je antifašističku koaliciju, za razliku od kolaboracionističke, koja je uzdizala „novu Evropu“, Nemačku kao njenog tvorca, slavila pobede Vermahta, prikivala i umanjivala njegove poraze u drugoj fazi rata.

Četnička štampa tumačila je i propagirala ravnogorsku politiku u toku rata i ciljeve Mihailovičevog pokreta. Kao i kolaboracionistička štampa, i četnička je napadala komuniste — partizane kao tuđinske snage, probisvete, anacionalne elemente. I jedna i druga štampa pune su stereotipa o sprezi partizana sa najvećim neprijateljima srpskog naroda. Ove dve štampe razlikovao je različit odnos prema Jugoslaviji: dok je četnička propaganda govorila o obnovljenoj Jugoslaviji sa novom ulogom srpskog naroda, dotle je u kvislinškim listovima Jugoslavija posmatrana kao državni oblik koji je za večita vremena nestao, bio mrtav od vojnog poraza, bivajući od prvog dana njenog stvaranja grobar srpskog naroda. Mada je četnička štampa bila umnožavana i širena

¹²²⁾ Zbornik NOR, tom XII, knj. 2, 805-9; Isto, knj. 3, 263⁴.

tajno, kao nedozvoljena literatura, imala je veći efekat od kvislinške kao propagandnog priveska okupatora. Kolaboracionistička štampa propagirala je sistem stvoren faktom okupacije i deobe Jugoslavije, kao izraz novog evropskog poretka u kome će srpski narod naći svoje mesto, zahvaljujući podršci Nemačke, koja nije neprijatelj Srba i srpskog naroda, a četnička na negaciji tog čina, na odbacivanju ustanovljenog poretka kao nametnutog silom i privremenog. Antiokupatorska komponenta četničke štampe ublažavana je utoliko što je zahtevala uzdržavanje od borbi protiv okupatora u ime očuvanja nacionalne energije srpskog naroda, bar dok ne dođe trenutak klonuća Nemačke i vreme za opštu akciju, kao uvod u konačno oslobođenje.

Mada je u opštim jugoslovenskim okvirima propagandna mašinerija KPJ bila bolje organizovana od ravnogorske, što se pre svega objašnjava ranim saznanjem komunista o značaju uloge partijskih tehnika u periodu ilegalnog delovanja KPJ, u Srbiji je četnička štampa 1942-1944. uspevala maksimalno da razvije propagandne efekte koji su se ogledali u izdavanju listova, biltena, letaka, uputstava itd. Za Srbiju su u naznačenom periodu karakteristični upisivanje vojnih obveznika u spiskove teritorijalne vojne strukture, koja je izukrštala Srbiju uzduž i popreko, te razvijena propaganda koja se prenosila korišćenjem svih mogućih sredstava razmnožavanja i širenja, pismenim putem, rečju, šapatom, raznošenjem informacija, širenjem radio-biltena. Na celokupnom srpskom prostoru izlazilo je preko 70 četničkih listova, što centralnih, listova pojedinih brigada, korpusa, grupa korpusa i ravnogorskih odbora, kao i 17 omladinskih listova. Pod istim naslovom - „Vidovdan” - izlazilo je preko 20 četničkih biltena. Milan Matić navodi kao najznačajnije četničke centralne organe: „Ravnu Goru”, „Glas Beograda”, „Ujedinjeno srpstvo”, „Glas Jugoslavije”, „Novu Jugoslaviju”, „Odjek Ravne gore”.¹²³⁾

Četnička propaganda je, pre svega, bila podređena borbi protiv komunista, kao najvećih protivnika srpskog naroda i njegovih svetinja, što se može videti iz brojnih instrukcija Mihailovića i njegovih komandanata. U radiogramskom naređenju Mihailovića, naslovljenom „Svim trupama u Srbiji”, doslovno se kaže, pravljjenjem razlike između četnika i komunista, sledeće:... „Među komunistima ima mnogo stranaca i probisveta, a mi smo iz naroda. Dok oni ruše porodicu i crkvu, mi ih branimo i borimo se za čast i pravo naše nacije. Oni hoće proletere i beskućnike, a mi hoćemo domaćine časne i nacionalno ispravne. Oni hoće komunističku diktaturu a mi demokratiju. Oni hoće roba uvek, kao što hoće Hitler i Musolini, a mi hoćemo slobodnog čoveka. Oni hoće za vođu stranca Tita, a mi Kralja iz narodne dinastije. Mi nećemo ni Hitlera ni Musolinija niti fašizam, već hoćemo pravednu slobodu”.¹²⁴⁾

¹²³⁾ M. Matić, n.d., 481.

¹²⁴⁾ AVII, Ča, K-82, Reg. br. 17/2; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, Beograd, 1983,192-3.

Antikomunistička mržnja dostizala je ogromne razmere, obuzimala je četnike do kraja, davala impuls u borbama; komunistima su pripisivane najgore osobine. Podsticaji su dolazili od vrha pokreta. U naredbi Draže Mihailovića od 18. maja 1943. kao da je najlapidarnije sadržana nagomilana mržnja i pripisivanje komunistima najgorih ljudskih osobina. Dejstvovanjem 2. ravnogorskog korpusa na položaju na reci Limu, kaže Mihailović u pomenutoj naredbi, „onemogućen je zverski upad u Sandžak i Srbiju, izdajica i bednih tuđinskih plaćenika, komunista, kojima je malo što su svuda kuda su god prošli stvorili samo bedu i pustoš, posejali kugu, tifus i druge zaraze i odvodili nasilno u svoje redove najbolje sinove našeg naroda, obmanjujući ih raznim lažima i lažnim obećanjima, kao što je slučaj bio u vašem kraju u 1941. godini, u Bosni 1942, a sada evo u Crnoj Gori, pa su hteli ponova to isto u Srbiji i Sandžaku”.^{125'}

Mihailovićevim Uputstvom br. 3 od 7. novembra 1941. predviđeno je da se pri svim četničkim odredima organizuju obaveštajno-propagandni odseci, koji će voditi nacionalno svesni ljudi, dobri govornici i organizatori. Svaki odred trebalo je da pribavi radio-aparat i da izdaje bilten radio-vesti pod nazivom „Vidovdan”. Cilj je bio da se preko propagande populariše Jugoslovenska vojska u otadžbini, koju priznaju saveznici, i njen komandant Draža Mihailović, kao zakoniti komandant vojske. Ovim je trebalo razobličavati stranke, pre svega komunističku, koje su razrivale Otadžbinu 20 godina.^{126'}

Novim Uputstvom br. 5 od 15. februara 1942. precizirano je da se u svakoj četničkoj brigadi formira propagandno-obaveštajni odsek, a u svakom bataljonu propagandno-obaveštajna sekcija. Jedinice su morale obezbediti radio-aparat, ukoliko ne dobiju prijemno-predajnu radio-stanicu, i izdavati vesti (radio-dnevnik „Vidovdan”), koje bi dalje širili preko četovođa. Narod se morao uveriti da su mu jedini „prijatelji Ravnogorci”.^{127'}

Među četnicima nerado se slušao Radio-London, jer su svi spikeri bili Hrvati. Prema BBC Mihailović je naročito zauzeo negativan stav kada je posle faze mitiziranja Mihailovića, kao jedinog borca protiv okupatora u Jugoslaviji, došlo do promene britanske politike prema unutrašnjim događajima u Jugoslaviji, što nije moglo da se ne odrazi i na propagandu Radio-Londona. Mihailović je u vezi sa promenom propagande Radio-Londona više puta od Vlade i Slobodana Jovanovića tražio intervenciju. Protestovao je kod Vlade zbog upotrebe reči „patriot”, koja je u četničkoj interpretaciji predstavljala kamuflažu za komuniste. Dragutinu Keseroviću decembra 1942. slao je telegrame u kojima je naglašavao da četnici nemaju ništa protiv „Rusije” i da se raduju njenim uspesima, ali da ne žele da se niko mesa u uređenje

J'» Isto, K-2, Reg. br. 12/2; Isto, 710-12.

125 AV11' K~12' Reg' br' 5/1-5; M' Matić' n'd' 239_240_

„4. Propagandni odsek sekcije, odmah će, ukoliko to do sada nisu, pristupiti izdavanju radio-dnevnika 'Vidovdan' i izdavati ga samo četovođama koji će dalje usmeno saopštavati pouzdanim licima”. - AV11, Ca, K-141, Reg. br. 4/6.

„naše kuće“. Mihailović je poručivao da se komunisti tretiraju kao trockisti koji su protivnici Moskve.^{128'}

U Mihailovićevoj direktivi o radu propagande iz septembra 1942. kao glavni ciljevi propagande se navode: borba protiv komunista, koje treba napadati kao trockiste da se ne bi kvarili odnosi između vlade i SSSR-a; obrada zločina koje su izvršili komunisti, ustaše i Nemci; razgllašavanje masovnih streljanja talaca od strane Nemaca; pomoć regrutaciji za Jugoslovensku vojsku u otadžbini i jačanje pouzdanja u konačnu pobjedu saveznika.^{129'}

U depešama Mihailovića četničkim komandantima: Radoslavu Đuriću, Siniši Ocokoljiću, Dragutinu Keseroviću, Dragoslavu Pavloviću i Zvonku Vučkoviću avgusta 1942. zahtevano je da se četnička propaganda proširi i na Bugarsku i Albaniju. Posebno se računalo na jačanje propaganda među bugarskim vojnicima za stvaranje Balkanske unije; da podrže četnike, da dezertiraju iz bugarske armije i u Bugarskoj obrazuju čete protiv „Germana“ i cara Borisa.^{130'}

Pri Štabu Draže Mihailovića postojao je Propagandni odsek, na čijem se čelu nalazio Dragiša Vasić. Na poslovima propagande radili su i Stevan Moljević, Đuro Đurović, Vojin Andrić, Milan Bojčević i drugi.^{131'}

Vrhovna komanda naredila je 6. novembra 1943. da se formira Propagandni štab za istočnu Srbiju, što je sproveo u delo delegat Vrhovne komande pukovnik Dragoslav Pavlović.^{132'}

Propagandi se posvećivalo dosta pažnje i u pojedinim korpusima. Zanimljiv je spis komandanta Mlavskog korpusa (Gorski štab 69) koji je u vezi propagande zahtevao: prvo, da se mobilišu ugledni građani da plasiraju vesti; da se tim agentima preplavi svako selo, svaki dom, svaka varoš; oni imaju da „gamižu kao mravi svuda i na sve strane“. „Na svakom koraku ima da se šapće i pronosi: Draža, narodna vojska Kralja Petra kroz koju ima da dođe sloboda!“ Sve ima da bude, kaže se, fanatizovano za četnički pokret. Lecima imaju da se zaspnu sva sela i gradovi. Propaganda je imala, kao drugo, da formira moralnu čvrstinu vojnika, da otklanja štetne uticaje neprijateljske propagande, razvija samopouzdanje da će četnička oružana sila kao narodna uzdanica

¹²⁸⁾ „Uvek protestujem kad London pravi gluposti, a vi propagandom parirajte odmah. Mi nemamo ništa protiv Rusije i radujemo se njenim pobjedama ali ne želimo da nam se niko meša u uređenje naše kuće. Dalje u narodu govorite da su naše komuniste trockisti koji su protivnici Moskve.“ - 1. decembar 1942 - AVII, Ča, K-299, Reg. br. 15/1; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1 (redaktor Branko Vuković), 746.

¹²⁹⁾ J. Tomasevich, n.d., 175.

¹³⁰⁾ M. Matić, n.d., 243.

^{m)} Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 503. - Iz referata majora Zaharija Ostojića od 4. septembra 1942. načelniku Štaba Vrhovne komande može se videti nezadovoljstvo nedostatkom propagande, zbog čega je „narod ostavljen sam sebi i vestima Radio-Londona, koje se slušaju veoma nerado, jer su svi spikeri Hrvati. Posledica ovoga je začmalost i mrtvilo u narodu.“ Ostojić je ukazivao i na mali broj intelektualaca i omladine, pa i nezadovoljstvo radom sveštenika koji su napustili parohije. - Zbornik NOR, tom XIV, 2, 600-3.

¹³²⁾ AVII, K-111, Reg. br. 3/5; M. Matić, n.d., 255-6.

uspješno rešiti pitanje komunizma i anarhizma; da duhovno slabi otpor neprijatelja itd.; treće, tražilo se da se kratkim izrekama, zapovestima, citatima pesama raspiruje patriotizam i borbenost, na primer „Slavno mrite, kad mrijet morate“, „Neka mre ko hoće da živi“, „Ko za Otadžbinu pogine spomen mu ne gine“, „Bolje je junački poginuti nego sramno živeti!“¹³³⁾

Širenje propagande i razumevanje poruka uveliko je ometala nepismenost seljaka, koji nisu mogli shvatiti značaj izloženih misli, ideja, programa.¹³⁴⁾

Instrukcijom komandanta Timočkog četničkog korpusa, januara 1944, zahtevano je da se u Korpusu obrazuje korpusni propagandni biro sa tri sekcije: Sekcija za praćenje naše i strane propagande, Sekcija za nemačku propagandu i Sekcija za bugarsku propagandu. Ravnogorska misao i ideje morale su da prodru u sve delove naroda. Specijalne propagandne grupe obrazovane su na stanicama i u vozovima sa zadatkom da prenose letke, šire usmenu propagandu, na železnici i van nje.¹³⁵⁾ U Korpusu je obrazovana i Propagandna škola za nacionalno ispravne omladince. Stvarani su i kontrolni organi Korpusa, sa zadatkom da prikupljaju letke strane propagande i nabavljajući organi da pronalaze materijal za štamparije koje su se morale obrazovati u Negotinu, Zaječaru, Boru, Nišu, Beogradu. „Velika štamparija“ u Korpusu bila je predviđena za štampanje listova, a „mala“ za letke.

Vrhovna komanda je 1944. propisivala stvaranje ravnogorskih odbora: u svakom selu, opštini, srezu, okrugu, u svakoj pokrajini. U naseljima gde su živeli Muslimani, uz naziv ravnogorskog odbora stavljala se i oznaka „muslimanski“. Na čelo pokrajinskih odbora imenovani su: za Srbiju - Štab I.A, pod čijom upravom stoje i svi okružni odbori; za Crnu Goru - major Pavle Đurišić; za Sandžak - major Vojislav Lukačević; za Dalmaciju - vojvoda Momčilo Dujić; za Hercegovinu i Boku - potpukovnik Petar Baćović; za istočnu i zapadnu Bosnu - potpukovnik Zaharije Ostojić; za Srem - pukovnik Drag. Radovanović; za Banat i Bačku - major Pavle Grujić i za Južnu Srbiju (Makedoniju) - potpukovnik Radoslav Đurić.¹³⁷⁾ Odbori su mogli imati sekcije - pozorišnu, omladinsku i druge.

Odbori su radili na razvijanju ljubavi prema kralju i Otadžbini, obnovi Jugoslavije kao federacije u kojoj bi Srbi, Hrvati i Slovenci, svaki na svome, mogli da uređuju svoje poslove, na slobodi vere i istinitoj reči; balkanskoj politici u skladu sa načelom „Balkan balkanskim narodima“, naslanjanju na saveznike, pre svega, na britansku imperiju, čiji su se interesi podudarali s interesima zemlje, kako se još 1944. isticalo, iako su Britanci oslon našli u drugom - četnicima suparničkom pokretu.

[³³⁾ Isto, Reg. br. 34/8; M. Matić, n.d., 247.

³⁴⁾ Isto, K-112, Reg. br. 4/2; M. Matić, n.d., 251.

³⁵⁾ Isto, Reg. br. 9/2; M. Matić, n.d., 254.

¹³⁵⁾ Isto.

¹³⁷⁾ M. Matić, n.d., 260.

Štampa i propaganda kvislinškog režima

Propaganda se pod okupacijom nalazila pod punom nemačkom kontrolom od prvog dana, preko odeljenja za propagandu pri Upravnom štabu, koje je u svojim rukama držalo sve niti propagande nemačkih vojnih akcija, izgradnje „novog poretka“, zaštite javnog reda i mira, popularizacije i primene nemačkih upravnih i ekonomskih mera. Preko nemačkih organa sprovedena je cenzura novina i izdavačke delatnosti. Vodeći srpski propagandist Đorđe Perić, predratni direktor agencije „Avala“, sa Danilom Gregorićem, „gebelsom paulinske epohe“, kako su ga zvali pre aprilskog rata u antifašističkim krugovima, nalazio se na čelu Odeljenja, za državnu propagandu pri Predsedništvu ministarskog saveta Milana Nedića. Perić je bio svestan potpuno podređene i izvršno-pomoćne uloge svog odeljenja u odnosu na odeljenje pri Upravnom štabu. Milan Matić navodi njegovu izjavu od 7. februara 1942. godine da su Nemci odgovorni za cenzuru i da samim tim diriguju štampom, dok srpski kolaboracionistički faktori imaju samo da pomognu savetima i objašnjenjima.^{138'} Pored Perića, u Odeljenju za propagandu radili su novinari, publicisti, propagandisti koji su se i pre rata isticali svojim pronemačkim shvatanjima ili bliskošću nacističkim idejama: Lazar Prokić, Milan Banić, Milovan Popović i drugi. Perićevo odeljenje oslanjalo se u pomoćnom propagandnom radu na mrežu propagandnih odbora obrazovanih pri okružnim i sreskim načelstvima. Glavni oslonac pronemačke politike u oblasti propagande bilo je Srpsko novinarsko udruženje sa Radenkom Tomićem, urednikom „Novog vremena“, kao predsednikom. Pod kontrolom se našla i Srpska književna zadruga (SKZ) sa Komesarskom upravom i književnikom Svetislavom Stefanovićem na čelu, koji se zalagao za izmenu književne i kulturne delatnosti SKZ u smislu favorizovanja nemačke knjige „kao jednog od glavnih izvora iz koga će se crpsti ono najbolje, najkorisnije za srpsku kulturu“.^{139'}

Pored novinske propagande i drugih samostalnih publikacija, srpski narod posebno je bio izložen dejstvu nemačke radio-propagande preko Radio-Beograda. Radio su držali Nemci pod svojom apsolutnom kontrolom, određujući program. Program je služio pritisku na javnost Srbije, a na drugoj strani informisanju i zabavi neihačkih vojnika u Africi.

O razmerama nemačke propagande u Srbiji govori podatak da je pod okupacijom izlazilo preko 40 okupatorskih i kolaboracionističkih listova, dnevnih i nedeljnih, među kojima su se izdvajali pomenuti listovi s političkom namenom i tematikom, kao „Novo vreme“, „Obno-

¹³⁸⁾ „Mi u pogledu propagande nismo potpuno slobodni, mi moramo da kolaboriramo sa Nemicima“... „Vi znate da je i radio uzet od strane Nemaca i to je u stvari nemačka institucija a mi smo samo gosti“... „Oni drže cenzuru u svojim rukama, a ne mi. Cenzuru drže nemačke vojne vlasti, a čim oni drže cenzuru, oni i diriguju štampom, jer onaj koji cenzuriše taj i diriguje, mi samo objašnjavamo i savetujemo ali nemamo vlast.“ - AVII, F-2, K-17, Reg. br. 37/17-22. -Navedeno prema M. Matić, n.d., 8-10.

¹³⁹⁾ „Srpski narod“, 4. decembar 1943.

va", „Naša borba" (kao organ „Zbora", u suštini partijski list ljotićeva-
ca), „Srpski narod", „Donauzeitung" i drugi. Pored političke štampe,
izdavane su i novine druge namene: službene, zabavnog karaktera,
stripovane publikacije, listovi posvećeni umetnosti (filmu, pozorištu),
selu, školsko-pedagoškim pitanjima i druge. Novine koje su služile
razvijanju znatije za film i pozorište, podsticale šalu, uopšte doprino-
sile stvaranju iluzija o normalnom životu pokrenute su oktobra 1941.
godine. Nemci su podržavali ovu stranu umetnosti, jer su u njoj građani
uživali, olakšavali svakodnevnicu ratnog i okupacijskog života i poziva,
a na drugoj strani uticali na smirivanje strasti, umrtvljivanje borbenih
raspoloženja, zavaravali svest građana filmskim, pozorišnim i drugim
zabavnim manifestacijama, daleko od ratnih strahota. Zahvaljujući
relativnom miru, listovi poput „Srpske scene", „Filmskih novosti",
šaljivog lista „Bodljikavo prase" nalazili su svoje čitaoce. Nemačka
cenzura i kontrola propagande uopšte, uticale su da sadržaj uglavnom
odgovara idejama okupatora.

Propagandno odeljenje „Jugoistok" bilo je neposredno podređeno
nemačkom vojnom zapovedniku u Srbiji, ali je stvarna naređenja
primalo od Odeljenja za propagandu Vrhovne komande Vermahta
(OKW). Propagandna naređenja mogao je da daje i zapovednik Srbije,
ali ako se nisu protivila naređenjima Vrhovne komande Vermahta. U
sastavu propagandnog odeljenja „Jugoistok" nalazila se i Propagandna
sekcija Srbija - propagandna četa Srbija, Propagandna sekcija Hrvatska
i propagandna sekcija Solun. Propagandna sekcija Srbija, sa sedištem
u Beogradu, delila se na referate: radio, štampa, pozorište, varijete,
referat za noćne lokale itd. Pozorišni referat držao je pod nadzorom
Narodno pozorište s operom i baletom, provincijskim i putujućim
pozorištem. Pod nadzorom podrazumevala se cenzura, to jest težnja
da rad bude u skladu sa nemačkom propagandom i paralelno sa njenim
smernicama. Policijski, odnosno kontraobaveštajni nadzor nad lokalima
i javnim životom spadao je u nadležnost policijske bezbednosti i službe
bezbednosti, odnosno Abvera. Obaveštajne službe stvarale su obimnu
agentsku mrežu. Propagandno odeljenje ostvarivalo je potpuni nadzor
nad srpskom propagandom i kulturnim životom - cenzuru radio-stanice,
štampe, kontrolu pozorišta i zabavnog života. Odeljenje je sarađivalo
sa komandantom službe bezbednosti i Centrom Abvera prilikom
odobravanja dozvola za rad žurnalista, nastupanja umetnika i artista,
zavisno od njihove političke pouzdanosti.

Posle obrazovanja Nedićeve vlade, Đorđe Perić postao je šef
Centralnog prešbira, kasnije nazvanog „Državna propaganda", koja
je imala dva odseka: Odsek za opštu propagandu i Odsek za štampu.
Šef odseka za propagandu bio je dr Lazar Prokić, koji se isticao
napadima na komuniste, masone i Jevreje. Uz pomoć Nemaca Prokić
je u jesen 1941. organizovao antimasonsku izložbu. Prokić je u Beogradu
osnovao i „Dom seljaka" („Seljački dom"), odnosno ustanovu „Zemlja
i rad", gde su dovođeni seljaci i za njih organizovana predavanja u

maloi sali Kolarčevog univerziteta. Ustanova „Zemlja i rad" imala je za cilj upoznavanje sela sa varoši, dovodila seljake u Beograd, upoznavala ih sa institucijama, naročito ekonomskim, a primao ih je kao svoje goste i predsednik vlade. Svake nedelje stizale su u Beograd grupe od 70-80 seljaka.^{140'}

Odsek je publikovao brošure, izdavao letke, organizovao predavanja po unutrašnjosti, čiji su predavači bili profesori i učitelji. Pri okružnim načelstvima postojali su dopisnici za propagandu, koji su obavestavali o svim važnijim događajima. Državna propaganda je i u Berlinu imala svoje specijalne dopisnike (Nikola Marinković, Ljotićevac, do smrti, dr Dimitrije Najdanović, kasnije Stanislav Krakov i Danilo Gregorić, bivši direktor „Novog vremena"). Krajem 1943. osnovan je u propagandi Crnogorski odsek, vezan sa Ljotićevcima.

Preko kvislinških novina, koje su dobrim delom preuzimale deo sadržaja iz nemačke i druge osovinske štampe, italijanske pre svega, propagirane su nemačke pobede na frontu, napadana „crvena Moskva", Radio-London i njegove emisije, osuđivao boljševizam kao sistem; govorilo se o preuređenju Evrope na novim osnovama, nemačkoj ratnoj tehnici, privrednim uspesima, kulturnim vrednostima, obeležjima nacionalsocijalističke ideologije. Novine su pod naslovom „Viktoria" veličale nemačke pobede. Beograd je, pisao je nedeljni ilustrovani list „Dom i svet" 3. avgusta 1941, sav u znaku slova „V"; „V" se vije na palati „Albanija", nalazi na tramvajima, plakatima kojima su bili obljepljeni zidovi beogradskih kuća; čak su slovom „V" bili prekriveni i trotoari. Ubitačno je tukla propaganda ovog i drugih listova da će se „svi oni koji pošteno misle, svi oni koji žele dobro ljudskoj zajednici, svi oni koji vole svoj narod, okupiti oko slova „V", jer ono im nosi oslobođenje od najteže, dvadesetogodišnje more, od boljševizma. Zato pod ovim znakom treba da pođu svi u borbu protiv crvenog terora, koji je postavio dostojanstvo čoveka, pod izgovorom ravnopravnosti među ljudima, na nivo životinje. „Viktoria", „Viktoria", „Viktoria" neka bude opomena za sve one koji još neće da veruju da je pobeda tu, da ne postoji snaga koja bi razbila današnju evropsku solidarnost. Pod vodstvom Nemačke privodi se kraju džinovska borba protiv udruženih boljševika, kapitalista i Jevreja".^{141'}

Ova štampa - bučna, sva u znaku veličanja i hvalisanja, neumerena, lažna u izveštajima i komentarima, opterećena stereotipima - teško je ubeđivala, pogotovu Srbe koji joj nisu verovali, ali je pritiskala mehanikom ponavljanja, glajhšaltovala mozgove, pa je najvećim delom prihvatana kao nužnost okupacije. Građani su daleko više verovali i nastojali da se obaveste na drugoj strani, onoj osuđivanoj, slušajući Radio-London i Radio-Moskvu, a kasnije od novembra 1941. i radio-stanicu „Slobodna Jugoslavija", koja je emitovala sa Kavkaza. Emisije

¹⁴⁰⁾ Nedićevi gosti prisustvovali su i pozorišnim predstavama u Srpskom narodnom pozorištu.

¹⁴¹⁾ „Dom i svet", 3. avgust i 14. septembar 1941; M. Matić, n.d., 37.

su se pripremale u Moskvi, a koliko god njihovo slušanje bilo opasno po slobodu, čak i život, ljudi su rizikovali i tiho, oprezno, prenosili susedima i suradnicima na radnom mestu vesti druge prirode, koje su budile nadu i izazivale druga, mnogo vedrija očekivanja vezana za pobedu saveznika i poraz fašističkih snaga. Građani Srbije, svesni da je okupacija prolazna i privremena, mada je perspektiva pobeđe u leto i jesen 1941. bila više nego mračna, nisu mnogo verovali verbalnoj oratorici kvislinga i njihovoj lažljivoj štampi o „vaskrsu Evrope“, obnovi i preporodu Srbije, sudbonosnoj i spasonosnoj viziji „novog poredka“.

Za vreme ustanka ova štampa je preorijentisana na žigosanje „domaćeg zla“: anacionalnih zanesenjaka, komunističkih zlikovaca, nosilaca nedela, izazivača provokacija i nepromišljenih postupaka, ljudi obuzetih paklenim podzemnim radom kojima uopšte nije stalo do srpskog naroda. Za komunizam je vezivano sve što je bez korena, kriminalno i izopačeno. Duhovni začetnici svega zla oličavani su u Jevrejima i masonima; radilo se o provokatorima iz inostranstva; štampane su ispovesti zarobljenih ili izbeglih partizana. O komunistima se najčešće pisalo kao o „odbeglim robijašima“, „teroristima“, „plaćenim agentima Kominterne“, „judeomasonima“, „slobodnim zidarima“. Pored Jevreja, među ustanicima su „primećivani“ i Hrvati, Turci, ustaše, svi belosvetki pustolovi. Kvislinškoj štampi padao je u oči i sin dr Ivana Ribara, Ivo Lola Ribar, koji se nalazio na tlu „Užičke republike“, kako je ova štampa nazivala slobodnu teritoriju.

O Titu se pisalo kao o mađarskom Jevrejinu čija se reč bespogovorno sluša. Tim povodom Milan Matić piše: „Posle više usputnih nagađanja o Titovom inostranom poreklu, novinar M. Traminac najviše se približio istini, napisavši u Novom vremenu, u prilogu pod naslovom: 'Tito je Međumurac' sledeće: 'Prema poslednjim informacijama o komunističkom vođi Titu izgleda da on nije uopšte stranac nego da je to ustvari jedan metalski radnik poreklom iz Međumurja. Kako pričaju neki ljudi koji su bili saslušavani u njegovom prisustvu Tito je čovek srednjeg rasta debeljuškast, plav i dobro obučen. Ne voli mnogo da govori ni da se pokazuje. Za sada pored ove nove pojedinosti o Titovom poreklu, još se ništa ne zna o njemu i njegovom mestu boravka.'“ U jednom drugom napisu, pod naslovom „Za tragovima komunističkih bandita“, navodi se da se na partizanskim naredbama Tito potpisuje za Vrhovni štab i zaključuje: „Ko je taj Tito, još se ne zna. Neki Tito potpisivao se pre rata u komunističkoj ilegalnoj štampi kao Radović-Tito“.¹⁴²

Kvislinška propaganda obasipala je pogrđama Radio-London, kao glavnu antinemačku radio-stanicu, kao moćni radio-punkt koji se slušao u svim okupiranim zemljama Evrope, bez obzira na pretnje kaznom. Srpski kolaboracionisti posebno su napadali Radio-London što, zajedno sa Radio-Moskvom, zavodi Srbe, tera ih na sabotaže da gube glave,

¹⁴² M. Matić, n.d., 57.

neumorno nastavlja svoju „zločinačku rabotu“, kako kaže jedan od glavnih srpskih propagandista dr Lazar Prokić. Propagirani su „novi putevi“ na kojima se navodno nalazio srpski narod u svom buđenju, „zapljusnut novim duhom: duhom rada, reda i društvene jednakosti“. Srpski čitaoci su uzaludno uveravani da novi poredak predstavlja „kult nacionalne svesti“ i „kult rada“. ¹⁴³⁾

Propaganda nije štedela sredstva dok ih je bilo na održavanju starih i pokretanju novih listova: dnevnih i nedeljnih, političkih i zabavnih, službenih i stručnih, časopisa. Sve novine nosile su beleg vremena u kome su izlazile i ideološki impregnirane u više ili manje vidljivoj formi, zavisno od osnovne tematike.

Nedeljne kolaboracionističke novine izlazile su pod nazivom „Narodne novine“ od kraja oktobra 1941. godine u Beogradu. ¹⁴⁴⁾ Broj novopokrenutih novina izrazito je povećan, kao rezultat potreba propagande u službi Nemaca u uslovima narastanja ustanka i sve većih vojnih uspeha partizana i četnika u iznuđenoj saradnji početkom septembra 1941, od čijeg su se stapanja, inače, kolaboracionistički organi i Nemci najviše plašili. Septembra 1941. pokrenut je i list „Srpsko selo“, iza čijeg je osnivanja naiverovatnije stajao predsednik vlade „narodnog spasa“ Milan Nedić, ^ koji je zasnivao svoja shvatanja obnove Srbije na obnovi srpskog sela, snazi seljaštva, obnovi koja može poteći samo od zdravog seljačkog staleža. List se deklariseo kao slobodan od svih političkih htenja i tendencija, iako je celokupnim svojim sadržajem negirao izjavljeno opredeljenje. Posvećen savetima poljoprivrednicima, selu i njegovoj organizaciji, list je, pod prividom apolitičnosti i ideološke neutralnosti, služio jačanju kolaboracionističkog režima, a posredno i nemačkoj okupacionoj sili. Unapređenje poljoprivrede u krajnjoj liniji bilo je vezano za povećanje proizvodnje, čime je praktično podržavao dalju eksploataciju srpskog sela od strane okupatora, zainteresovanog za izvoz poljoprivrednih proizvoda i drugih bogatstava Srbije. Januara 1942. pokrenut je novi nedeljni ilustrovani list „Kolo“, sa kojim se spojio „Dom i svet“, čije je izlaženje prestalo krajem 1941. godine. List je propagirao nemačku kampanju na istočnom frontu i u Severnoj Africi, nacističke vođe, život u Nemačkoj, antikomunizam, aktivnosti kvislinških vojnih formacija u borbi protiv partizana, ulogu Srba u borbi protiv boljševizma. ¹⁴⁶⁾ Početkom 1942. obnovljeno je i izlaženje predratnog časopisa „Prosvetni glasnik“, koji je po rečima Velibora Jonića trebalo da okupi sve prosvetne radnike i spreči da škola bude rasadnik „internacionalnih shvatanja, koja su daleko od naše srpske stvarnosti“, jednom rečju da afirmiše kvislinšku politiku u oblasti obrazovanja u smislu anatemisanja komunizma, „duhovnog preporoda“ i „novog evropskog poretka“. U njemu su sarađivali istaknuti pobornici kolabo-

¹⁴³⁾ Isto, 47^8.

¹⁴⁴⁾ Izašlo je pet brojeva; list se početkom 1942. ugasio.

¹⁴⁵⁾ Od 6. septembra 1941. do gašenja izašlo je 153 broja. - M. Matic, n.d., 38.

¹⁴⁶⁾ Na „Kolo“ su se, zahvaljujući saglasnosti Nemaca, mogli pretplatiti i ratni zarobljenici.

racionističkog režima inž. Milosav Vasiljević, dr Dimitrije Najdanović, Danilo Vulović, Svetislav Stefanović, Stevan Ivanić, Miroslav Spalajković, Vladimir Velmar Janković, ali je bilo i drugih istaknutih imena onovremene srpske kulture i nauke: Đorđe Mano Zisi, Đorđe Sp. Radojičić, dr Nikola Radojičić, dr Veselin Čajkanović, Filaret Granić, dr Miloje Milojević, dr Košta Milutinović i drugi.¹⁴⁷⁾

Ruska emigracija izdavala je od februara 1942. nedeljni informativni organ na ruskom jeziku „Novi put“, koji je izlazio kao organ Biroa za zaštitu interesa ruske emigracije u Srbiji, a juna 1943, umesto ovog ugašenog lista pokrenuto je „Ruskoe delo“, takođe kao nedeljni list. List je tretirao pitanja ruske emigracije, vojna pitanja, „politička i otadžbinska pitanja“.^{148>}

„Glasnik Srpske državne straže“ je zvanični organ kvislinške vojne formacije, namenjen oficirima, podoficirima i redovima, kao „čuvarima naroda“. List je popularisao SDS i služio vaspitanju mobilisanih pripadnika ove formacije. Pisalo se o „spasiteljskoj misiji“ ovih jedinica, isticalo njihovo junaštvo, glorifikovali podvizi u borbi protiv „crvene opasnosti“. Srpska državna straža proglašavana je za „svetionik srpskog nacionalizma i srpskog rodoljublja“, a od njenog lista tražilo da gaji poštovanje prema srpskim tradicijama i svetinjama, neguje „veru pradedovsku“, pomaže moralnoj i nacionalnoj obnovi Srbije. Komunistam je u ovom, kao i u svim listovima kvislinga, bio posebno uperen protiv srpskog naroda; bio je jevrejskog porekla, sadržao otpadnička svojstva, istupao protiv boga i religije, protiv kralja i monarhije, protiv braka i porodice, protiv privatne svojine, protiv nacije i srpstva. Komunistima su se u rezultat pripisivale groblja u Mačvi, Kragujevcu i Kraljevu. Iskoristili su rat za komuniziranje srpskog naroda, jer su znali da to ne mogu postići u doba mira. Javili su se kao „oslobodioci“ tek kada je propala država. Kvislinška propaganda nalazi u Srbiji 1941. analogiju sa Rusijom 1918, kada su komunisti ruskom narodu obećali „mir, zemlju i slobodu“, a umesto mira terali ruski narod da gine još tri godine.)

Polovinom 1942. pokrenut je nedeljni politički list „Srpski narod“, čiji je glavni i odgovorni urednik Velibor Jonić, koji se sve vreme izlaženja zalagao za novu Srbiju koja počiva na zdravim seljačkim osnovama. Raznovrsnom sadržajnom strukturom (privreda, kultura, selo, nauka itd.), „Srpski narod“ je propagirao obnovu Srbije, njen preporod pod nemačkom vlašću, zalagao se za vladu Milana Nedića koja je zavela red i mir u zemlji, objavila rat agentima Moskve i Londona, istupao za konstruktivan doprinos zajedničkoj evropskoj otadžbini. Za tu novu budućnost trebalo se osloniti na Nemačku, duhovno opredeliti za novu Evropu koju izgrađuje Veliki Nemački

¹⁴⁷⁾ „Prosvetni glasnik“, januar - februar 1942; M. Matić, n.d., 224.

¹⁴⁸⁾ Isto, 224.

¹⁴⁹⁾ „Glasnik SDS“ od br. 1, 1942; M. Matić, n.d., 226-7.

Rajh, sačuvati srpsku kulturnu individualnost. S ponosom se potsećalo da je srpska kultura dala „veliku našu staru književnost, slikarstvo i neimarstvo,... veliko naše narodno pesništvo, u kome je na sjajan način izražena i srpska etika i srpska metafizika i srpska dinamika. Ta mnogostoletna srpska ideologija, - mudra, napredna, krepka - ne treba nikakvih stranih uticaja", jer je „srpski narod pre hiljadu godina izabrao takve kulturne pravce, da više nema šta da bira, već samo da i dalje na njima stvara".¹⁵⁰⁾

Odbacivanjem jugoslovenskog iskustva, kao i marksizma - srpskom narodu tuđe ideologije, zahtevalo se vraćanje narodnom duhu, zadržanoj tradiciji, vraćanje rodnom tlu.

Jun 1942. pokrenut je mesečni ilustrovani časopis „Naša žena", a godinu dana kasnije počeo je izlaziti i list „Srpski radnik", čiji je izdavač bila Srpska zajednica rada. U Zavodu za prinudno vaspitanje omladine, osnovanom jula 1942, izlazio je „Zavodski list" u kome su objavljivani članci o duhovnom preporodu srpskog čoveka i srpskog naroda kao imperativu, izlagane vizije obnovljene Srbije, pisali prigodni članci o Srbiji kao otadžbini, ali istovremeno razvijana i nacionalna tradicija (prilozi o svetom Savi, nemanjičkoj državi, Kosovskoj bici, Jugovića majci) itd., sa radovima samih prevaspitanika - zatvorenika (pesme, priče, eseji).¹⁵¹⁾

Jul 1942. obnovljeno je izdavanje „Zemljoradničke zadruge", organa Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, koji je uglavnom objavljivao službena saopštenja Glavnog saveza zemljoradničkih zadruga.¹⁵²⁾

Kvislinška ustanova „Zemlja i rad" pokrenula je mesečni časopis „Zemlja i rad" oktobra 1942. godine. Režim je posvećivao znatnu pažnju obnovi poljoprivrede, o čemu govori i rano pokretanje lista namenjenog selu („Srpsko selo"), 1941. godine. U časopisu je tretiran novi put Srbije i srpskog sela, odnos sela prema „vladi narodnog spasa", mesto seljaka u narodnoj zajednici, pisalo se o Srbiji u ratu. Popularisana je nemačka poljoprivreda na dirigovanim planskim osnovama i organizacija agrara u Trećem rajhu, isticana uloga seljaštva u nemačkoj naciji. U propagandne svrhe korišćen je obilazak srpskih seljaka okupiranih predela Rusije i Ukrajine, kako bi se na licu mesta upoznali sa sistemom kolhozne organizacije, neprihvatljive za srpskog seljaka. Srpski seljak je razumeo daje zadružna obrada mnogo ekonomičnija od pojedinačnog skupog gospodarenja imanjem, ali nikada nije bio spreman da se pomiri sa činjenicom da se on ne oseća gospodarem jednog dela zadruge.¹⁵³⁾

wo) Prvi broj lista pojavio se 6. juna 1942, a do 13. septembra 1944. izašao je 121 broj. - M. Matić, n.d., 212.

151) Prvi broj lista u tiražu od 500 primeraka izašao je 15. maja 1943; kao vlasnik pojavljuje se upravnik Zavoda Milovan Popović, a štampan je u Smederevskoj Palanci. - M. Matić, n.d., 232.

152) List je izlazio jednom nedeljno do kraja okupacije.

153) „Zemlja i rad", maj - jun 1943.

Među novinama i časopisima istraživači štampe pominju i Glasnik Srpskog društva Crvenog krsta, Novo vreme - sport, Mali zabavnik i druge.^{154'}

Od početka svog izlaženja glavnu propagandnu ulogu imali su „Novo vreme" i „Obnova", kojima se od 1942. pridružio i „Srpski narod". Kvalitet tih listova sve više je opadao približavanjem vojnog sloma Nemačke. „Novo vreme" je aprila 1944. već bilo svedeno na jedan list (dve stranice), a sadržajno je ličilo na „nečitljiv plakat" (Milan Matić), kao rezultat opšteg rasula koje je zahvatalo kvislinge i njihove pokrovitelje.^{155'}

¹⁵⁴⁾ „Nova Srbija" se kao službeni organ Načelstva okruga užičkog pojavila 21. marta 1942, ali je ubrzo (posle 4 broja) list prestao da izlazi. - M. Matić, n.d., 235.

¹⁵⁵⁾ Isto, 236.